

MÜTEFEKKİR

AKSARAY ÜNİVERSİTESİ İSLAMİ İLİMLER FAKÜLTESİ DERGİSİ
AKSARAY UNIVERSITY JOURNAL of THE FACULTY of ISLAMIC SCIENCES

e-ISSN: 2148-8134 • cilt / volume: 12 • sayı / issue: 24 • Aralık / December 2025 • 495-512

Âsım ve Hasan-ı Basrî'ye Ait Ferşî Kıraatlerin Tahlil ve Değerlendirmesi

İrfan ÇAKICI*

*Doç. Dr., Karamanoğlu Mehmet Bey Üniversitesi, İslami İlimler Fakültesi, Karaman/Türkiye, irfancakici@gmail.com, <https://orcid.org/0000-0003-3079-465X>, doi: <https://doi.org/10.30523/mutefekkir.1780319>

Araştırma Makalesi

Süreç

Geliş Tarihi: 08.09.2025

Kabul Tarihi: 08.12.2025

Yayın Tarihi: 15.12.2025

Hakem Değerlendirmesi:

Bu makale, en az iki dış hakem/çift taraflı kör hakem tarafından incelenmiştir.

Benzerlik taraması:

Bu makale iThenticate ile taranmış ve intihal içermediği teyit edilmiştir.

Etik Beyan:

Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulmuştur.

Tarafsızlık:

Yazar, makale değerlendirme ve yayın sürecinin hiçbir aşamasına müdahil olmamış, hakeme süreci bilimsel tarafsızlık ilkelerine sadık kalınarak tamamlanmıştır.

Finansman:

Yazar, bu araştırmayı desteklemek için herhangi bir dış fon almadığını kabul eder.

Çıkar Çatışması:

Yazar, çıkar çatışması olmadığını beyan eder.

Yazar Katkı Oranı:

Çalışma tek yazar tarafından yürütülmüştür.

Telif Hakkı

© İrfan ÇAKICI - I Creative Commons Attribution-Noncommercial 4.0 (CC BY-NC) International License

Öz

Bu araştırma, sahih ve şâz kıraatlere ait ferşî kıraat farklılıklarını karşılaştırmalı olarak incelemeyi konu edinmektedir. Kur'ân'ın yedi harf üzere okunmasına ruhsat verilmesi kıraat çeşitliliğine doğal bir zemin oluştururken, erken dönemlerde kıraatler daha çok rivayet zincirinin güvenilirliğine göre değerlendirilmiştir. Hicrî ikinci asrın sonlarına gelindiğinde ise kıraatlerin sahihlik ölçütleri sistemleştirilmiş ve ilk olarak kıraatler sahih-şâz şeklinde iki gruba ayrılmış daha sonra da her bir grup kendi içinde usûl-ferş şeklinde bir tasnife tabi tutulmuştur. Kıraatlerin özellikle ferşle ilgili olan kısmı, anlama etki etmesi yönüyle kıraat araştırmalarında önemli bir çalışma alanı olarak ön plana çıkmıştır. Bu bağlamda çalışmanın amacı, sahih kıraat imamlarına ait ferşî kıraatlerle şâz kıraat imamlarına ait ferşî kıraatler arasında benzer ve farklı yönleri tespit etmektir. Konunun genişliği dikkate alınarak araştırmanın kapsamı, sahih kıraat imamlarından Âsım ile şâz kıraat imamlarından Hasan-ı Basrî'ye nispet edilen ferşî kıraat örneklerinin belirli bir kısmıyla sınırlandırılmıştır. Literatürde ferşî kıraat farklılıklarıyla ilgili çeşitli araştırmalar bulunmakla birlikte sahih ve şâz kıraatlerin ferş yönlerini doğrudan karşılaştıran müstakil bir çalışmanın bulunmaması, bu araştırmayı gerekli kılmakta ve ilmî önemini artırmaktadır. Çalışmada nitel araştırma yöntemlerinden literatür taraması kullanılmış; mezkûr imamlara ait ferşî kıraat örnekleri üzerinden sahih ve şâz kıraat imamlarına ait kıraatlerle ilgili genel sonuçlara ulaşılmıştır. Elde edilen bulgular, sahih ve şâz kıraat imamlarının ferşle ilgili kıraatlerinde büyük ölçüde benzerlik bulunduğunu göstermektedir. Bu sonuç, kıraatlere ilişkin değerlendirmelerde teorik kuralların yanı sıra pratik uygulamaların da dikkate alınmasının önemine işaret etmektedir.

Anahtar Kelimeler: Kıraat, Âsım, Hasan-ı Basrî, Sahih, Şâz. Ferş.

Atıf

Çakıcı, İrfan. "Âsım ve Hasan-ı Basrî'ye Ait Ferşî Kıraatlerin Tahlil ve Değerlendirmesi". *mutefekkir* 12/24 (2025), 495-512 <https://doi.org/10.30523/mutefekkir.1780319>

Analysis and Evaluation of The Farshî Qirā'āt Attributed To 'Âşım and Ḥasan Al-Başrî

İrfan ÇAKICI*

*Associate Professor, Karamanoğlu Mehmet Bey University, Faculty of Islamic Sciences, Karaman/Türkiye, irfancakici@gmail.com, <https://orcid.org/0000-0003-3079-465X>, doi: <https://doi.org/10.30523/mutefekkir.1780319>

Research Article

History

Received: 08.09.2025

Accepted: 08.12.2025

Published: 15.12.2025

Referee Assessment:

This article has been reviewed by at least two external reviewers/double-blind reviewers.

Plagiarism:

This article has been scanned with iThenticate and verified to be free of plagiarism.

Ethical Statement:

This study was prepared in accordance with scientific and ethical principles.

Impartiality:

The author were not involved in any stage of the article evaluation and publication process, and the peer review process was completed in accordance with the principles of scientific impartiality.

Funding:

The author acknowledge that they did not receive any external funding to support this research.

Competing Interests:

The author declare that there is no conflict of interest.

Author Contribution Ratio:

The study was conducted by a single author.

Copyright

İrfan ÇAKICI - I Creative Commons Attribution-Noncommercial 4.0 (CC BY-NC) International License

Abstract

This study explores comparative farshî qirā'āt differences across the ṣaḥîḥ and shādh traditions. While the authorization to recite the Qur'ān in accordance with "seven aḥruf" provided a natural basis for the emergence of diverse qirā'āt, early evaluations of these readings relied primarily on the reliability of their transmission chains (isnād). By the end of the second Hijrī century, the criteria for determining the validity of qirā'āt had become systematized: qirā'āt were first classified into ṣaḥîḥ and shādh, and each category was further divided into uṣūl and farsh. The farsh dimension, in particular, has gained prominence in qirā'āt scholarship due to its potential impact on meaning. In this context, the aim of the study is to identify the points of similarity and difference between the farshî qirā'āt attributed to the ṣaḥîḥ qirā'āt imams and those attributed to the shādh qirā'āt imams. Given the breadth of the subject, the scope of this study has been limited to a selected portion of the farshî qirā'āt attributed to 'Âşım, among the ṣaḥîḥ qirā'āt imams, and to Ḥasan al-Başrî, who is associated with the shādh qirā'āt tradition. Although the literature includes various studies on farsh differences, the absence of an independent work directly comparing the farsh aspects of ṣaḥîḥ and shādh qirā'āt renders this research necessary and enhances its scholarly significance. The study employs a literature-review methodology, and general conclusions concerning the qirā'āt attributed to both the ṣaḥîḥ and shādh qirā'āt imams have been drawn from the farshî qirā'āt examples ascribed to the aforementioned imams. The findings indicate that the farsh-related readings of the ṣaḥîḥ and shādh imāms exhibit a considerable degree of similarity. This result highlights the importance of considering practical recitational practice alongside theoretical criteria when evaluating qirā'āt.

Keywords: Qirā'āt, 'Âşım, Ḥasan al-Başrî, Ṣaḥîḥ, Shādh, Farsh.

Cite as

Çakıcı, İrfan. "Analysis and Evaluation of The Farshî Qirā'āt Attributed To 'Âşım and Ḥasan Al-Başrî". *mütfekkir* 12/24 (2025), 495-512 <https://doi.org/10.30523/mutefekkir.1780319>

Giriş

İnsanlara kolaylık, rahatlık ve genişlik olsun diye verilen yedi harf ruhsatıyla birlikte Kur'an'ın okunmasında yeni bir döneme girilmiştir.¹ Böylelikle şehirlisinden köylüsüne, yaşlısından gencine, okur-yazar olanından olmayanına kadar pek çok insanın verilen ruhsatın sınırları çerçevesinde Kur'an'ı zorlanmadan rahat bir şekilde okumalarına imkân doğmuştur. Bilindiği üzere el-Ahrufü's-seb'a diye bilinen söz konusu ruhsatın sınırları doğrudan Hz. Peygamber tarafından ortaya konmuştur.² Resûlullah Kur'an'ı farklı harflere göre nasıl okumuşsa sahâbe de öyle okumuşlardır. Bu noktada belirtmek gerekirse hiçbir sahâbî Hz. Peygamber'den yedi harfin tamamını bir seferde öğrenebilmiş değildir. Kaldı ki kutlu elçinin bu ya da buna benzer bir zorlaması olmamıştır. Resûlullah'a en yakın olan ve kendilerini ilme adayan sahâbîler dahi birden fazla harfi zaman içinde peyderpey öğrenebilmişlerdir. Sahâbeden kimileri sözü edilen harflerden birini ya da daha fazlasını doğrudan Resûlullah'tan alırken kimileri de bu harfleri birbirlerinden almışlardır.³ Bunun yanında oluşan ihtiyaç üzerine gerek nübüvvet döneminde gerekse daha sonraki dönemlerde farklı bölgelere muallimler gönderilmiş ve buralarda sahip olunan kıraat bilgisine göre Kur'an öğretim faaliyetleri yürütülmüştür.⁴ Ortaya çıkışı ve gelişimi ana hatlarıyla bu şekilde gerçekleşen⁵ kıraatlerle ilgili tasnif, değerlendirme ve birtakım kavramlarla nitelendirme gibi sistem çalışmaları ise daha sonraları gerçekleşmiştir. Bu anlamda başlangıçta bir kıraatin sahih ya da şâz, mütevâtir ya da âhâd, anlama etki eden ya da etmeyen gibi özellikleri üzerinde durulmamış; daha çok kıraatin kimden duyulduğu ve sağlamlığı üzerinde durulmuştur. Kıraatlerin kimden duyulduğu ve Resûlullah'a hangi isimler üzerinden ulaştığı konusunda gösterilen hassasiyet zamanla kıraatlerin en önemli kabul şartı olan senet kriterinin ortaya çıkmasına sebep olmuştur.⁶ Dolayısıyla okunan bir kıraatin keyfiyet itibarıyla nasıl bir özelliğe sahip olduğu büyük ölçüde ikinci planda kalmıştır.

İkinci asrın sonları ile üçüncü asrın başlarından itibaren kıraatlerle ilgili yeni bir döneme girilmiş ve teknik düzeyde birtakım çalışmalar yapılmaya başlanmıştır. Bu anlamda kıraatler arasında sahih veya zayıf şeklinde kategorik bir ayrıma gidilmiş; farklı seviyelerdeki her bir kıraat için o kıraati tanımlayan kavramlar kullanılmaya başlanmıştır. Bunun yanında kıraatlerle ilgili yapılan düzenlemelerden birisi de usûl ve ferşle ilgili çalışmalardır. Buna göre İbn Kuteybe (öl. ö. 276/889), İbn Mücâhid (öl. 324/936), Mekki b. Ebi Talib (öl. 437/1045), Ebû Amr ed-Dânî (ö. 444/1053), Şâtıbî (öl. 590/1194), İbnü'l-Cezerî (öl. 833/1430) gibi kıraat âlimleri kıraat farklılıklarının bir bölümünün mana ile ilişkisinin olmayarak, bunların sadece telaffuz farklılıkları düzeyinde gerçekleştiğini, bazı kıraat

¹ Ebü'l-Hayr Şemsüddin Muhammed b. Muhammed b. Muhammed b. Ali b. Yûsuf İbnü'l-Cezerî, *en-Neşr fi'l-kırâati'l-aşr*, thk. Ali Muhammed ed-Dabbâ' (Beyrût: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1960), 1/22.

² Ebû Dâvûd Süleymân b. el-Eş'as b. İshâk es-Sicistânî, *Sünenü Ebî Dâvud*, thk. Muhammed Muhyî'd-Dîn (Beyrut: Mektebetü'l-Asriyye, ts.), "Vitr", 22; Ebû Abdillâh Ahmed b. Muhammed b. Hanbel eş-Şeybânî el-Mervezî Ahmed b. Hanbel, *Müsnedü'l-Ahmed b. Hanbel*, thk. Ahmed Muhammed Şakir (Kahire: Daru'l-Hadis, 1416), 4/32, 5/41.

³ Ebû Abdullah Muhammed b. İsmail el-Buhârî, *Sahîhu'l-Buhârî*, thk. Muhammed Zühayr b. Nâsır (Dimeşk: Dâru Tavki'n-Necât, 1422), "Feđâilü'l-Kur'ân", 7; Ebü'l-Hüseyn Müslim b. Haccâc, *Sahîhu'l-Müslim*, thk. Muhammed Fuad Abdülbâki (Beyrut: Dâru İhyâi Tûrâsî'l-Arabî, 1363), "Mesâcid", 289.

⁴ Muhammed Hamîdullah, *İslâm Peygamberi*, çev. Salih Tuğ (İstanbul: İrfan Yayınları, 1991), 2/77; Abdurrahman Çetin, *Yedi Harf ve Kıraatler* (İstanbul: Ensar Neşriyat, 2005), 199-200; Bayram Demircigil, *Hasan-ı Basrî Kıraati ve Kur'an Tefsirine Katkısı* (Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2016), 32-38.

⁵ İsmail Karaçam, *Kur'an'ı Kerim'in Faziletleri ve Okunma Kaideleri* (İstanbul: İFAV Yayınları, 2012), 62-63; Mehmet Ünal, *Kur'an'ın Anlaşılmasında Kıraat Farklılıklarının Rolü* (Ankara: Fecr Yayınları, 2005), 17-18; Şuayip Karataş, "Kâsımî'nin Mehâsinü't-Te'vîl İsimli Tefsirinin Mukaddimesinde Kıraat Olgusu", *BEÜ İlahiyat Fakültesi Dergisi* 8/1 (15 Haziran 2021), 324-326; Kahraman Bulgurcu, "Kıraat İmamlarından Nafi', İbn Kesir ve İbn Âmir'in Hadis Rivayetindeki Rolü", *Mütefekkir* 10/20 (15 Aralık 2023), 467-468.

⁶ Bir kıraatin sıhhati için üç şart ileri sürülse de bunlar içinde en önemli olanı senettir. Hatta İbrahim b. Ömer el-Ca'berî gibi kimi alimler senedi yeterli görmüş, diğer şartların ise buna bağlı olduğunu ileri sürmüşlerdir. Bir kıraatin sıhhati için üç şart ileri sürülse de bunlar içinde en önemli olanı senettir. Hatta İbrahim b. Ömer el-Ca'berî gibi kimi alimler senedi yeterli görmüş, diğer şartların ise buna bağlı olduğunu ileri sürmüşlerdir. Bk. Ebü'l-Fađl Celâlüddîn Abdurrahmân el-Hudayrî es-Süyûtî, *el-İtkân fi ulûmi'l-Kur'ân*, thk. Şuayb el-Arnâvût (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1429), 194; İbrahim Âli İsmail Nebil b. Muhammed, *İlmü'l-Kırâât* (Riyad: Mektebetü't-Tevbe, 2000), 36.

farklılıklarının ise kelimelerin i'rab ve harekesinde değişikliklere yol açarak manaya doğrudan etki ettiğini belirtmişlerdir.⁷ Bu özellikteki kıraatlerde kelimenin yapısında bazen hakiki bazen de itibârî/takdîrî değişiklikler meydana gelir ki bunlar tamamen semâya/işitmeye dayalı okumalardır.⁸ Buna mukabil manaya etki etmeyen usûlle ilgili kıraatlerde ise kıyas ve içtihatla hareket edilmiştir.⁹ Kıraatler üzerinde yapılan bu tür tasnif çalışmalarında söz konusu kıraatin sahih ya da şâz olmasına değil, belirlenen kriterlere uygun olup olmamasına dikkat edilmiştir. Zira usûl ve ferşle ilgili kıraat farklılıkları farklı oranlarda da olsa hem sahih kıraatler içinde hem de şâz kıraatler içinde var olan farklılıklardır.

Her ne kadar usûlle ilgili okumalar kıraatlerin çoğunluğunu oluştursa da ferşle ilgili olan kıraatler daha dikkate değer bulunmuş ve anlaşılması noktasında daha büyük çaba sarf edilmiştir. Zira genel itibariyle usûlle ilgili farklılıklarda kelimelerin yapısında herhangi bir değişiklik söz konusu değildir. Oluşan farklılıklar daha ziyade kelimelerin fonetik yapısı yani telaffuzuyla ilgilidir. Bu özellikleri dolayısıyla usulle ilgili kıraatler ya anlamla doğrudan ilişkili değildir¹⁰ ya da bu ilişki sınırlı seviyededir.¹¹ Ferşle ilgili kıraatlerde ise tekil-çoğul, mâlûm-meçhul, muhatap-gâib, müzekker-müennes, takdim-tehir gibi bazen kelimelerin yapılarında, bazen kelimelerin i'râblarında, bazen de kelimelerin bablarında manayı etkileyecek boyutta bir değişiklik meydana gelir. Haddizatında ilk dönemlerden itibaren kıraat âlimleri arasında yaşanan tartışmaların bir kısmı da büyük ölçüde bu gibi özelliklere sahip kıraatlerle ilgilidir. Zira kelimelerin yapısında hiçbir değişikliğe sebep olmayan ve de önemli ölçüde mana ile ilgisi bulunmayan usûlle ilgili bir kıraat vechi ulema nezdinde olağan karşılanırken ferşle ilgili kıraat farklılıkları tartışmaları beraberinde getirmiştir. Doğrusu yaşanan tartışmalar her iki çeşit kıraatte aynı düzeyde olmamıştır.

Sahihi kıraatlerin ferşle ilgili olan kısmında yaşanan tartışmalar bu kıraatlerin kabulü noktasında değil yorumlanması noktasında olmuştur. Bu anlamda hiçbir kıraat âlimi bu tarz kıraatlerin sıhhatini ve kabulünü tartışmamıştır.¹² Ancak şâz kıraatlerde durum farklıdır. Zira bu tür kıraatlerin hem kabulü hem de yorumlanması noktasında tartışmalar yaşanmıştır. Bu meyanda bazı Şâfiî ve Mâlikî fakihleri bu kıraatlerin namaz içinde ya da namaz dışında okunmasını caiz görmemiş,¹³ pek çok İslam âlimi de bu

⁷ Ebû Muhammed Abdullah b. Müslim İbn Kuteybe, *Te'vîlü müşkili'l-Kur'ân*, thk. es-Seyyid Ahmed Sakr Bâzemûl (Kahire: el-Mektebetü'l-Alemiyye, 1973), 36-38; Çetin, *Yedi Harf ve Kıraatler*, 132-134; Yakup Uzun, "Kıraat İlminde Usûl ve Ferşin İstisnaları", *Akademik Platform İslami Araştırmalar Dergisi* 9/1 (15 Nisan 2025), 68; Ünal, *Kur'an'ın Anlaşılmasında Kıraat Farklılıklarının Rolü*, 192 vd.

⁸ Ebû Bekr Ahmed b. Mûsâ b. el-Abbâs et-Temîmî İbn Mucâhid, *Kitâbü's-seb'a fi'l-kirâat*, thk. Şevkî Dayf (Mısır: Dâru'l-Maârif, 1400), 46-47; İbnü'l-Cezerî, *en-Neşr*, 1/17.

⁹ Abdu'l-Ali el-Mesûl, *Mu'cemu mustalahâti'l-ilmî'l-kirâati'l-Kur'âniyye* (Kahire: Dâru's-Selâm, 2007), 86.

¹⁰ Kıraatlerin yüzde seksenini oluşturan usulle ilgili kıraatlerin anlamla hiçbir şekilde ilişkisinin olmadığı yönündeki iddianın yeniden düşünülmesi gerektiği kanaatindeyiz. Zira usul kısmında yer aldığı halde bazı okumaların doğrudan olmasa da dolaylı olarak anlama etki ettiği görülmektedir. Binaenaleyh özellikle dil alanında yapılan çalışmalar arttıkça; sesin uzatılması ya da kısaltılması, tonlama, vurgu gibi seslerin fonetik yönlerinin de bir şekilde anlamla ilişkilendirilebileceği gündeme gelmiştir. Buna göre ferşî kıraat farklılıkları boyutunda olmasa da usulle ilgili kıraatlerin de anlamla ilişkilendirilebilecek yönlerinden söz edilebilir. Bk. Abdurrahman Çetin, *Kıraatlerin Tefsire Etkisi* (İstanbul: Ensar Neşriyat, 2020), 98; İrfan Çakıcı, *Şâz Kıraatler ve Tefsire Etkisi* (Ankara: Gece Kitaplığı, 2018), 145.

¹¹ Ferşî kıraatler kadar olmasa da usûlle ilgili kıraatler de ayetlerin anlamına etki eder. Ancak bu etki ferşî kıraatler gibi mesela bir ayetin hükmünün değişmesi ya da farklı bir anlam kazanması şeklinde değil de daha ziyade anlam zenginliği şeklindedir. Geniş bilgi ve örnekler için bk. Yakup Uzun, "Feth ve İmâle (Ebû Amr ed-Dânî'nin el-Feth ve'l-İmâle Adlı Eseri Bağlamında)", *Tefsir Araştırmaları Dergisi* 6/1 (30 Nisan 2022), 474-478.

¹² Kıraat alimlerinin çoğu sahih kıraatleri Kur'an'ın bir cüzü olarak kabul etmiş ve bunları inkar etmenin kişiyi küfre sokacağını belirtmişlerdir. Geniş bilgi için bk. Ebû Talib el-Mekkî, *el-İbâne an Maâni'l-Kirâat* (Mısır: Dâru Nehda, ts.), 51; İbnü'l-Cezerî, *en-Neşr*, 1/14; Muhammed Abdülazîm ez-Zürkânî, *Menâhilü'l-'irfân fi 'ulûmi'l-Kur'ân* (Kâhire: Matbaatü İsâ el-Bâbî el-Halebî, ts.), 1/423.

¹³ Ebû'l-Kâsim (Ebû Muhammed) Şihâbüddîn Abdurrahmân b. İsmâil b. İbrâhîm el-Makdisî Ebû Şâme, *el-Mürşidü'l-vecîz ilâ 'ulûmin tete'alleku bi'l-Kitâbi'l-'Azîz*, thk. Teyar Altıkulaç (Beyrût: Dâru Sâdır, 1975), 140-141; Ebû'l-Hayr Şemsüddin Muhammed b. Muhammed b. Muhammed b. Alî b. Yûsuf İbnü'l-Cezerî, *Müncidü'l-mukriin ve mürşidü't-tâlibîn* (Beyrût: Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1999), 85-86.

kıraatlerin Kur'an'dan sayılamayacağını belirtmişlerdir.¹⁴ Şâz kıraatlere karşı bu tarz yaklaşımlar doğal olarak bu kıraatlerin kıraat değerinin kaybolmasına ve bir ölçüde kıraat gerçekliğinden uzaklaşmasına sebep olmuştur. Bununla birlikte bu tutum ve yaklaşımlar şâz kıraatleri hiçbir zaman kıraat sisteminin dışına çıkaramamıştır. Zayıf da olsa merdûd de olsa şâz kıraatler de her dönemde ilm-i kıraat içinde bir şekilde kendine yer bulmuş ve araştırmaya değer bir konu olarak ele alınmıştır. Öyle ki gerek klasik dönemde gerekse günümüzde pek çok araştırmacı bazen sahih kıraatlerle birlikte bazen de müstakil olarak şâz kıraatlerle ilgili çalışmalar yapmış ve çok değerli eserler telif etmişlerdir. Muhteviyat itibarıyla bu eserlerden mütekaddimîn olanlarında kıraatlerle ilgili tüm konulara yer verilmişken müteahhirîn olanlarında ise akademik bir üslupla daha ziyade belli konular daha derinlemesine ele alınmıştır. Yapılan çalışmada ihtiyaç dahilinde bu eserlerin çoğuna müracaat edilmiştir. Özellikle de şâz kıraatler, kıraat imamları ya da bu imamlardan biri şeklinde müstakil olarak belli bir konunun incelendiği çalışmalardan daha ziyadesiyle istifade edilmiştir. Belirtmek gerekirse Bayram Demircigil'in *Hasan-ı Basrî Kıraati ve Kur'an Tefsirine Katkısı*, Abdullah Akyüz'ün *Şâz Kıraatler Bağlamında Muhammed b. Mahmud'un (XI/XVII. Asır) Nihâyetü Kıraati Tezkiyeti Hâfizi'l-Kur'ân Adlı Eserinin Tahlil ve Tahkiki*, Mehmet Maşuk Acar'ın *Kıraat İlminde Şâz Meselesi*, Hasan Hüseyin Yavuz'un *Usûli ve Ferşî İhtilaflar Açısından Âsım Kıraati (Şu'be ve Hafz Rivayeti)*, Süleyman Kılıç'ın *Oluşum Temsilciler ve Metodolojik Açısından Basra Kıraat Ekolü*, Mehmet Kılıç'ın *Şâz Kıraatlar Bağlamında Hasan Basrî Kıraati ve Özellikleri* bu alanda yapılan önemli çalışmalar olarak zikredilebilir.

Yukarıda sözü edilen çalışmaların her birinde pek çok konu ele alınmış ve bu sayede kıraat ilminin gelişimine, telif yönüyle zenginleşmesine önemli ölçüde katkı sağlanmıştır. Bununla birlikte tespit edilebildiği kadarıyla gerek mezkûr eserlerde gerekse diğer çalışmalarda; ferşî kıraat farklılıkları bağlamında sahih ve şâz kıraatlerin karşılaştırılarak incelenmesi gibi lokal bir konunun müstakil olarak ele alınmadığı görülmüş ve bu yönde yapılacak bir araştırmanın da alana katkı sağlayacağı düşünülmüştür. Bu vesileyle "Âsım ve Hasan-ı Basrî'ye Ait Ferşî Kıraat Farklılıklarının İncelenmesi" adıyla böyle bir çalışma yapılmıştır.

Yapılan çalışmada usul olarak özelde Âsım ve Hasan-ı Basrî'ye ait ferşî farklılıklar arasında yeri geldikçe de diğer imamlara ait farklılıklar arasında benzeşen ve ayrışan yönleri işaret edilecektir.¹⁵ Sahih ve şâz kıraatlere ait ferşî kıraat farklılıkları büyük bir yekûn teşkil ettiğinden dolayı¹⁶ araştırmada belli bir kanaate varmayı mümkün kılacak kadar sınırlı sayıda örneğe yer verilecektir.¹⁷ Bunun yanı sıra ferş kavramının tanımına, anlamı etkileyen ve etkilemeyen yönleriyle ferşî kıraat örneklerine, ayrıca ferşî kıraat farklılıklarının nahiv ve sarf açısından kelime yapısında meydana getirdiği bazı değişikliklere değinilecektir. Her bir başlık sonrasında ise konuya ilişkin belirli görüş ve değerlendirmelere yer verilecektir.

¹⁴ Muhammed b. Abdurrahman es-Sehavî, *Cemâlü'l-kurrâ ve kemâlü'l-ikrâ*, thk. Ali Hüseyin el-Bevvâb (Mekke: el-Mektebetü't-Türas, 1987), 1/85; Ebû Şâme, *el-Mürşidü'l-veciz*, 171-172; Süyûtî, *el-İtkân*, 199.

¹⁵ Zannedilenin aksine sahih kıraatlerle şâz kıraatlerin benzeşen yönleri farklı olan yönlerinden daha çoktur. Usûl-ferş ayrımı olmaksızın on sahih kıraat imamına ait kıraatlerle dört şâz kıraat imamına ait kıraatler arasındaki farklı okumaların toplamı 636 ya da 643 kadardır. Geniş bilgi için bk. Abdullah Akyüz, *Şâz Kıraatler Bağlamında Muhammed b. Mahmud'un (XI/XVII. Asır) Nihâyetü Kıraati Tezkiyeti Hâfizi'l-Kur'ân Adlı Eserinin Tahlil ve Tahkiki* (İstanbul: İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2022), 39.

¹⁶ Usûl ve ferşle ilgili Hasan'ı Basrî'ye ait tüm kıraat farklılıkları için bk. Demircigil, *Hasan-ı Basrî Kıraati ve Kur'an Tefsirine Katkısı*, 251-399.

¹⁷ Âsım'a ait ferşî kıraat farklılıkları için bk. İbn Mücâhid, *Kitâbü's-seb'a*, 104-703; Ebû Amr Osmân b. Saîd b. Osmân ed-Dânî, *et-Teyâsir fi'l-kırâ'âti's-seb'*, thk. Otto Trezel (Beyrût: Dâru'l-Kitâbi'l-'Arabî, 1984), 73-226; İbnü'l-Cezerî, *en-Neşr*, 2/206-403; Hasan-ı Basrî ve diğer şâz kıraat imamlarına ait ferşî kıraat farklılıkları için bk. Ebû'l-Feth Osmân b. Cinnî el-Mevsîlî el-Bağdâdî İbn Cinnî, *el-Muhteseb fi tebyîni vucûhi şevâzî'l-kırââti ve'l-izâhi minhâ*, thk. Ali Necdi Nasîf, Abdulfettah İsmail Şelebî (İstanbul: B.y., 1986); Hüseyin b. Ahmed İbn Hâleveyh, *Muhtasar fi Şevâzî'l-Kur'ân min kitâbi'l-bedî'* (Kahire: Mektebetü'l-Mütenebbi, ts.).

1.Ferş Kavramının Anlamı

Çoğulu furûş olan ferş kelimesi açma, yayma ve serme gibi anlamlara gelir.¹⁸ Kur'an harflerinde meydana geldiği için ferşu'l-hurûf diye tabir edilen bu kavramla ilgili farklı tanımlar yapılmıştır. Bunlardan birinde ferş kavramı; "Kelimede hareke veya harf değişikliği ile veya kelimenin yanındakiler ile yer değiştirmesi (takdîm-te'hîr) şeklinde oluşabilecek farklılıkları ihtiva eder."¹⁹ şeklinde, bir diğerinde ise "Belli bir kaideye dayanmayan ve Kur'an'da dağınık olarak bulunan kıraat farklılıklarıdır."²⁰ şeklinde tarif edilmiştir. Bir başka tarife göre ise "Kelime yapılarında meydana gelen ve bazen anlama da etkisi olan değişik okuyuşlardır."²¹ şeklinde tanımlanmıştır. Yapılan tanımlardan anlaşıldığı üzere ferşle ilgili kıraatler Kur'an'da dağınık halde bulunur. Hiçbir kıraat vechi diğerine kıyaslanmaz. Dolayısıyla ferşe dair Kur'an'daki her bir kıraat vechi tek ve özeldir. Usûlle ilgili kıraatler kıyas yoluyla artırılabilir ya da eksiltilebilirken ferşî kıraatlerde böyle bir uygulama hiçbir şekilde caiz değildir.²² Kıraatlerin yaklaşık yüzde yirmi kadarını oluşturan bu özellikteki kıraatlerin²³ her biri doğrudan Hz. Peygamber'den öğrenilerek aktarılmıştır. Sahâbe de dahil olmak üzere hiç kimsenin buna ne bir ilave ne de bir eksiltme yapma yetkisi vardır. Kıraat imamlarının ya da râvilerinin yaptığı ise ancak tercihtir. Zira kârinin ferşle ilgili kıraatler arasında tercih yapma hakkı olsa da bunun ötesi bir tasarrufu yoktur. Bu özellikleri sebebiyle başta İbnü'l-Cezerî olmak üzere çoğu kıraat âlimi ferşle ilgili her bir kıraatin tevatür yoluyla doğrudan Hz. Peygamber'e dayandığını belirtmişlerdir.²⁴

2.Anlamla İlişkisi Bakımından Ferşî Kıraat Farklılıkları

Manaya doğrudan etki etmesinden ötürü her dönemde âlimlerin dikkatini çeken ferşî kıraat farklılıklarıyla ilgili genel bir kuraldan bahsetmek mümkün olmasa da Kur'an'da dağınık halde bulunan bu kıraatlerle ilgili bazı tasnif çalışmaları yapılmıştır. Bu anlamda ferşle ilgili farklılıkları; müzekker-müennes, tekil-çoğul, tahfif-teşdid, iskân- damme ve bir de kelimelerin i'râbındaki farklılıklar şeklinde beş başlık altında toplamak mümkündür.²⁵ Bu kalıplar çerçevesinde kayıt altına alınmaya çalışılan kıraatlerin her biri farklı ölçülerde anlama etki etse de bunlar içinden anlamı en çok etkileyen kısmın hareke değişikliği olduğu söylenebilir. Diğer taraftan harf ziyadeliğini ikinci sıraya, harf değişikliğini de üçüncü sıraya koymak mümkündür. Bütün bu değişikliklerin manaya etkisi ise birbirinden farklıdır. Genel itibariyle kimi ferşî kıraat farklılıkları âyetin manasına zenginlik katarken, kimileri bir hükmün anlaşılmasına katkı sağlar. Kimileri âyetin umûm şeklinde anlaşılmasına imkân verirken, kimileri âyete daha husûsî bir anlam kazandırır.²⁶ Bunların yanı sıra manaya etki etmeyen ferşî okumalar da vardır. Bu noktada genel bir kaideden bahsetmek gerekirse usûlle ilgili kıraatler genel itibariyle anlama etki etmezken, bazı usûlî farklılıklar anlama etki eder.²⁷ Aynı şekilde ferşle ilgili kıraat

¹⁸ Ebü'l-Kâsım Hüseyin b. Muhammed b. el-Mufaddal er-Râgıb el-İsfahânî, *el-Müfredât fi garîbi'l-Kur'an*, thk. Saffan Adnan ed-Dâvûdî (Beyrut: Dâru'l-Kalem, 1412), 565; Muhammed b. Mükerrrem b. Ali Ebü'l-Fazl Cemâlüddîn İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab* (Beyrut: Dâru Sâdr, 1414), 3382.

¹⁹ İbnü'l-Cezerî, *en-Neşr*, 2/206.

²⁰ Ebü'l-Kâsım (Ebü Muhammed) Şihâbüddîn Abdurrahmân b. İsmâil b. İbrâhîm el-Makdisî Ebû Şâme, *İbrâzü'l-me'ânî min Hirzi'l-Emânî* (Beyrût: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, ts.), 319.

²¹ Ahmed Mahmut Abdü's-Semî el-Hafeyân, *Eşheru'l-mustalahât fi fenni'l-edâi ve ilmi'l-kirâât* (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, ts.), 164; Yavuz Fırat, *Tecvid ve Kıraat İlmi Terimleri* (İstanbul: Hacıveyszade İlim ve Kültür Vakfı, 2018), 161.

²² Ebü'l-Kâsım Şihâbüddîn Abdurrahmân b. İsmâil b. İbrâhîm el-Makdisî Ebu Şâme, *İbrâzü'l-emânî min hirzi'l-emânî* (Kahire: Dâru'l-Küubi'l-İlmiyye, 1402), 381.

²³ Çetin, *Yedi Harf ve Kıraatler*, 381; Ünal, *Kur'an'ın Anlaşılmasında Kıraat Farklılıklarının Rolü*, 105.

²⁴ Mehmet Emin Maşalı, *Tarihi ve Temel Meseleleriyle Kıraat İlmi* (Ankara: Otto Yayınları, 2016), 24; Mehmet Dağ, *Geleneksel Kıraat Algısına Eleştirel Bir Yaklaşım* (İstanbul: İsam Yayınları, 2011), 70; Hacı Önen, *Kıraat Tarihi ve Kıraat Farklılıklarının Kur'an Tefsirine Etkisi* (İstanbul: Rağbet Yayınları, 2017), 151-152.

²⁵ Sabri Aşvâh, *İcâzü'l-kıraati'l-Kur'âniyye* (Kahire: Mektebetü Vehbe, 1998), 87; Hasan Hüseyin Havuz, *Usûlî ve Ferşî İhtilaflar Açısından Âsım Kıraatı (Şu'be ve Hafs Rivayeti)* (Bursa: Uludağ Üniversitesi, Doktora Tezi, 2022), 333.

²⁶ Ünal, *Kur'an'ın Anlaşılmasında Kıraat Farklılıklarının Rolü*, 224.

²⁷ Necdet Çağlı, *Kur'an Belağati ve Fonetigi Yönünden Kıraatler* (Erzurum: Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2002), 372-459.

farklılıkları genel itibariyle anlama etki ederken az da olsa bazı ferşî farklılıklar ise anlama etki etmez. Dolayısıyla ferşle ilgili kıraatleri de kendi içinde manaya etki eden ve etmeyen şeklinde özel bir tasnife tabi tutmak mümkündür. Yapılan çalışmada hem bu duruma işaret edilecek hem de sahih ve şâz kıraatlere ait ferşî farklılıkların birbirleriyle nasıl bir ilişki içinde olduğu incelenecektir. Bunun için de sahih kıraat grubundan Âsım, şâz kıraat grubundan da Hasan-ı Basrî'ye ait ferşî kıraat farklılıkları karşılaştırmalı olarak ele alınacaktır.

2.1.Âsım ve Hasan-ı Basrî'ye Ait Anlama Etki Etmeyen Ferşî Kıraat Farklılıkları

Ferşî kıraat farklılıkları içinde her iki imama ait bazı kıraat vecihleri vardır ki bunlarda i'râb yönüyle bazı değişiklikler olsa da bu tür farklılıklar manada herhangi bir değişikliğe sebep olmamaktadır. Mesela Fâtiha Sûresi'nin birinci âyetinde geçen الحمد لله kelimesini, aralarında Âsım'ın da bulunduğu sahih kıraat imamları د harfinin dammesiyle اَلْحَمْدُ لله şeklinde okurken,²⁸ Hasan-ı Basrî ise Zeyd b. Ali (öl. 122/740) ve Ru'be Ebû Nuheyk ile birlikte aynı kelimedeki د harfini, kendisinden sonra gelen ج harfinin harekesine uygun olarak kesra ile okumaktadır.²⁹ Haddizatında Hasan-ı Basrî sadece bu âyette değil, الحمد لله şeklindeki kullanımların tamamında sanki bunlar tek bir kelimeymiş gibi د ve ج harflerinin harekelerini kesra ile okumuştur.³⁰ Arap kabileleri arasında yaygın olan bu kullanım sahih kıraat imamlarının okuyuşuna göre daha uygun olsa da Temîm ve Çatafan'a mensup bazı topluluklar burada genelin kıraatinden farklı olarak د harfini kesra ile okurlar.³¹ Hasan-ı Basrî'nin mezkûr kelimedeki د harfini sadece kesra ile değil yine cumhura muhalefet ederek د ve ج harfinin fethası³² ve yine bir başka vecihte iki harfin dammesiyle okuduğu da rivâyet edilmektedir.³³ Belirtmek gerekirse Hasan-ı Basrî'ye ait bütün bu farklı kıraatler tamamen telaffuzla ilgili olup bunların âyetin manasıyla herhangi bir ilişkisi yoktur.

Bakara Sûresi'nin yedinci âyetinde geçen عِشَاوَةٌ kelimesinin ilk harfini on sahih kıraat imamı غ harfinin kesrasıyla okumuşlardır.³⁴ Hasan-ı Basrî ise sadece burada değil ilgili kelimeyi Kur'an'da geçtiği her yerde غ harfinin fethası ve dammesiyle okumuştur.³⁵ İki imam arasındaki ferşî farklılığa göre عِشَاوَةٌ kelimesi ister sahih kıraat imamlarının okuyuşuna göre isterse Hasan-ı Basrî'nin okuyuşuna göre harekelensin mana aynı kalmakta değişiklik sadece telaffuzda olmaktadır.³⁶

Hasan-ı Basrî bu iki örnekte on sahih kıraat imamına muhalefet ederken kimi zaman da bu imamlardan bazılarında muvafakat etmektedir. Mesela وَنُؤَلَا دَفْعٌ³⁷ ifadesinde geçen دَفْعٌ kelimesi bunlardan biridir. Buna göre دَفْعٌ kelimesini Hasan-ı Basrî sahih kıraat imamlarından Nâfi' (öl. 169/785), Ebû Ca'fer (öl. 128-746) ve Ya'kûb'a (öl. 205/825) muvafakat ederek دَفْعٌ rubâî fiilinin mastarı olarak دَفْعٌ şeklinde okumaktadır.³⁸ Âsım ise bu kelimeyi دَفْعٌ sülâsî fiilinin mastarı olarak دَفْعٌ şeklinde okumaktadır.³⁹ Manaya

²⁸ Abdüllatif el-Hatîb, *Mu'cemü'l-kırâât* (Dimeşk: Dâru Sa'di'd-Din, 2002), 1/3-4.

²⁹ İbn Cinnî, *el-Muhteseb*, 1/37.

³⁰ el-Hatîb, *Mu'cemü'l-kırâât*, 2/385, 5/145.

³¹ Şihâbuddîn Ahmed b. Muhammed b. Abdilgani el-Bennâ ed-Dimyâfî, *İthâfu fudelâi'l-beşer fi'l-kırââti'la arbe'ate aşer*, thk. Şa'ban Muhammed İsmail (Beyrut: Alemü'l-Kütüb, 1407), 1/363.

³² İbnü'l-Cezerî, *en-Neşr*, 1/48; el-Hatîb, *Mu'cemü'l-kırâât*, 1/5.

³³ İbn Cinnî, *el-Muhteseb*, 1/37.

³⁴ Hasan b. Ahmed b. Abdulgaffâr Ebû Alî el-Fârisî, *el-Hucce li'l-kurrâi's-seb'*, thk. Bedrüddîn Kahvecî - Beşîr Cuycâfî (Beyrût: Dâru'l-Me'mûn, 1993), 1/291; el-Hatîb, *Mu'cemü'l-kırâât*, 1/38.

³⁵ İbn Hâleveyh, *Muhtasar*, 10.

³⁶ Mehmet Kılıç, *Şâz Kıraatlar Bağlamında Hasan Basrî Kıraatı ve Özellikleri* (Yalova: Yalova Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2017), 94.

³⁷ el-Bakara 2/251.

³⁸ Dimyâfî, *İthâfu fudelâi'l-beşer*, 1/75.

³⁹ Ebû Alî Hasen b. Ahmed b. Abdulgaffâr el-Fârisî, *el-Hucce li'l-kurrâi's-seb'a*, thk. Bedreddin Kahveci - Beşir Cüveycâfî (Dimeşk: Dâru'l-Me'mûn li't-Türâs, 1404), 2-352; İbnü'l-Cezerî, *en-Neşr*, 2/230.

doğrudan etki etmeyen ferşle ilgili bu farklı kıraat tercihlerinde Hasan-ı Basrî, Âsım'a muhalefet ederken diğer üç sahih kıraat imamına muvafakat etmektedir.

Bakara Sûresinde geçen ve özel bir isim olarak kullanılan جبریل kelimesi⁴⁰ üzerinde kıraat farklılığının en çok yaşandığı kelimelerden biridir. Zira bu kelimeyi İbn Abbas (öl. 68/687-88), Nâfi', Ebû Amr (öl. 154/771), İbn Âmir (öl. 118/736), Âsım'ın râvisi Hafs (öl. 180/796), Ebû Ca'fer, Ya'kûb ve Yezîdî (öl. 202/817) Hicaz lehçesine uygun olarak ج harfinin kesrasıyla جبریل şeklinde; İbn Kesîr (öl. 120/738), İbn Muhaysın (öl. 123/741), ve Hasan-ı Basrî ج harfinin fethasıyla جبریل şeklinde;⁴¹ A'meş (öl. 148/765), Hamza (öl. 156/773), Kisâî (öl. 189/805), ve Halefû'l-Âşîr (öl. 229/844) ج harfinin fethası ve ر harfinden sonra harekesi kesra olan ve med yapılarak okunan bir ء ilavesiyle جبرئیل şeklinde; Ebû Bekir b. Şu'be (öl. 193/809), Yahyâ b. Ya'mer (öl. 89/708) ج harfinin fethası ve ر harfinden sonra harekesi kesra olan hemze ilavesiyle جبرئیل şeklinde;⁴² İbn Abbas, İkrime (öl. 13/634), A'meş ve Alkame b. Kays (öl. 62/682) ise ج harfinin fethası و ve ء harflerinin meddi ile جبرئیل şeklinde okumuşlardır.⁴³ Kur'an'da جبریل kelimesine benzer daha başka kelimelerden de söz edilebilir ki İsrail,⁴⁴ Mîkâil,⁴⁵ Zekeriyâ⁴⁶ gibi özel isimler de bunlardandır. Esasında bu tür kelimelerde yaşanan farklılıklar bir çeşit ferşî kıraat farklılığı olmasına rağmen kıraat imamları bu kelimeleri geçtikleri her yerde tıpkı usûlle ilgili kıraatlerde olduğu gibi kıyas yoluyla aynı şekilde okurlar. Bu durum ferşî kıraat farklılığı bakımından istisnai bir uygulamadır.

Âsım'la Hasan-ı Basrî arasında manaya etki etmeyen ferşî kıraat farklılığı ile ilgili daha pek çok örnekten söz edilebilir. Hem bu iki imama hem de diğer imamlara ait ferşî kıraat farklılığı ile ilgili belli bir kanaate sahip olmak için aşağıda bazı örneklerle yer verilmiştir.

-Âl-i İmrân Sûresi'nin on beşinci âyetinde geçen رَضُونَ kelimesini Hasan-ı Basrî, Âsım'ın birinci râvisi Ebû Bekir Şu'be, A'meş, Yahya ve Hammad Kays, Temîm, Bekr Kabilelerinin lehçelerine uygun olarak ر harfinin dammesiyle رَضُونَ şeklinde okurlarken; Âsım diğer sahih kıraat imamlarıyla birlikte ر harfinin kesrasıyla okur.⁴⁷ Bu farklı okuyuş sadece burada değil رَضُونَ kelimesinin Kur'an'da geçtiği her yerde mezkûr imamlar tarafından aynı şekilde okunmuştur.

-Âl-i İmrân Sûresi'nin yüz kırk altıncı âyetinde geçen رَيُّونَ kelimesini Âsım sahih kıraat imamlarıyla birlikte ر harfinin kesrasıyla okurken;⁴⁸ Hasan-ı Basrî ise Hz. Ali (öl. 40/661), İbn Mes'ud (öl. 32/652-3), İbn Abbâs, İkrime ve Katâde gibi pek çok sahâbe ve tâbiîn kurrâsından olan kâriflerle birlikte Temîm kabilesinin lehçesine uygun olarak ر harfinin dammesiyle رَيُّونَ şeklinde okumuşlardır.⁴⁹

-Kur'an'da رَسُولُ kelimesinin çoğulu olarak gelen رُسُلُ kelimelerini Hasan-ı Basrî, Âsım ve diğer imamlara muhalefet ederek س harfinin kesrasıyla رُسُلُ şeklinde okumuştur.⁵⁰

-Nisâ Sûresi yüz kırk beşinci âyetinde geçen الدَّرَكُ kelimesindeki ر harfini Âsım, sahih kıraat imamlarından Hamza, Kisâî, Halefû'l-Âşîr ve şâz kıraat imamlarından A'meş ile birlikte ر harfinin

⁴⁰ el-Bakara 2/97.

⁴¹ Dimyâtî, *İthâfu fudelâi'l-beşer*, 144; el-Hatîb, *Mu'cemü'l-kırâât*, 1/157.

⁴² Dimyâtî, *İthâfu fudelâi'l-beşer*, 144; İbnü'l-Cezerî, *en-Neşr*, 2/219.

⁴³ İbn Cinnî, *el-Muhteseb*, 1/97; Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr et-Taberî, *Câmiu'l-beyân an te'vîli âyi'l-Kur'ân*, thk. Ahmed Muhammed Şakir (B.y.: Müessesetü'r-Risâle, 1420), 1/346; el-Hatîb, *Mu'cemü'l-kırâât*, 1/158.

⁴⁴ Dimyâtî, *İthâfu fudelâi'l-beşer*, 135; İbnü'l-Cezerî, *en-Neşr*, 1/355; el-Hatîb, *Mu'cemü'l-kırâât*, 1/88-90.

⁴⁵ el-Hatîb, *Mu'cemü'l-kırâât*, 1/159-160.

⁴⁶ el-Hatîb, *Mu'cemü'l-kırâât*, 1/483-484.

⁴⁷ Taberî, *Câmiu'l-beyân*, 3/138; İbnü'l-Cezerî, *en-Neşr*, 2/38.

⁴⁸ Ebû İshak İbrahim el-Bağdâdî ez-Zeccâc, *Meâni'l-Kur'ân ve i'râbuhu*, thk. Abdülcelîl (Beyrut: Âlemü'l-Kütüb, 1408), 1/476.

⁴⁹ İbn Hâleveyh, *Muhtasar*, 22.

⁵⁰ İbn Hâleveyh, *Muhtasar*, 25.

sükûnüyle الذِّكْرُ şeklinde okurken;⁵¹ Hasan-ı Basrî ise diğer sahîh ve şâz kıraat imamlarıyla birlikte , harfinin fethasıyla الذِّكْرُ şeklinde okumaktadır.⁵²

Buraya kadar Âsım'la Hasan-ı Basrî'ye ait anlama etki etmeyen bazı ferşî kıraat farklılıklarına yer verilmiş hem mezkûr iki imamın hem de diğer imamların kıraat tercihlerine işaret edilmiştir. Görüldüğü üzere Âsım'la Hasan-ı Basrî bazen birbirine ittifak etmekte bazen de ihtilaf etmektedirler. Doğrusu bu benzerlik ve farklılıklar sadece bu iki imam arasında değil hem sahîh kıraat imamları arasında hem de sahîh kıraat imamlarıyla şâz kıraat imamları arasında görülen bir durumdur. Bundan sonraki başlıkta ise ferşî kıraatlerin anlama etki eden örneklerine yer verilecektir.

2.2.Âsım ve Hasan-ı Basrî'ye Ait Anlama Etki Eden Ferşî Kıraat Örnekleri

Bir fiilin mâlûm iken meçhul olması, sülâsî iken rubâî, humâsî ya da sūdâsî olması, mâzî ya da muzârî bir fiilin emir kipiyle okunması, bir ismin tekil veya çoğul okunması gibi ferşî kıraatler ayetlerin manasını doğrudan etkileyen farklılıklardır.⁵³ Doğrusu ferşî kıraat farklılıklarının girdiği bu kalıpların ayetlerde pek çok örneği vardır. Bu yönüyle bir fiilin meçhul iken mâlûm olması ya da tersi bir durumun yaşanmasının dile kolaylıkla bir ilişkisi yoktur. Bu açıdan bakıldığında verilen ruhsat daha ziyade âyetlerin anlamına genişlik kazandırmakta,⁵⁴ birtakım hükümlerin ortaya konmasına katkı sağlamakta⁵⁵ ve âyetlerin anlam alanını genişletmektedir. Belirtmek gerekirse elbette bütün bunlar vahyin kontrolünde, Hz. Peygamber'in rehberliğinde gerçekleşmiştir. Sağlam bir isnadla Resûlullah'a dayanmayan bir kıraat vechi âyetin anlamına ne ölçüde bir zenginlik katarsa katsın hiçbir şekilde kıraat değildir. Aynı şekilde ister Hz. Peygamber'e, isterse sahâbe ya da tâbiîne dayansın, müdrec diye bilinen ilaveler de hiçbir şekilde kıraat değildir.⁵⁶ Bunun yanında ferşu'l-hurûfla ilgili müteradif kullanımlar için de kıraat nitelimesinde bulunmaktan uzak durmak gerekir. Zira sahâbe kimi âyetlerde geçen ve anlamı kapalı olan bir kelimenin yerine aynı manaya gelen mübeyyen bir kelime kullanmış ancak bu uygulama zamanla ehil olmayan insanlar tarafından kıraat olarak nitelendirilmiştir. Bu durum özellikle de kıraat kavramının henüz daha ıstılah anlamı kazanmadığı dönemlerde yaşanmasından ötürü Müslümanlar arasında birtakım ihtilafların çıkmasına sebep olmuştur. Bu gibi ihtilafları gidermek üzere de istinsah olayında müteradif kullanımlar ve müdrec rivâyetler çoğaltılan Mushaflara alınmamış, sadece kıraat niteliği taşıyan okumalar alınmıştır.⁵⁷ Bu sayede ferşle ilgili kıraatler, kaynağı hiçbir şekilde vahye dayanmayan rivâyetlerden ayıklanmıştır.

Ferşî kıraat farklılıklarına dair bazı hususiyetlere işaret edildikten sonra bu gibi temel kaideler ekseninde Âsım ve Hasan-ı Basrî'ye ait anlama etki eden kıraat örneklerine ve bunların karşılaştırılmasına yer verilecektir. Örnek seçiminde ise çoğunlukla iki imamın birbirine muhalif olduğu kıraatler tercih edilecektir. Böylelikle özelde iki imam arasında genel itibariyle de sahîh ve şâz kıraatlerin anlama etki eden ferşle ilgili bölümü hakkında belli bir kanaate ve bir yargıya varmaya çalışılacaktır.

⁵¹ Fârisî, *el-Hüccce li'l-kurrâ'i's-seb'a*, 3/188; İbnü'l-Cezerî, *en-Neşr*, 2/253.

⁵² el-Hatîb, *Mu'cemü'l-kirâât*, 2/183.

⁵³ Ünal, *Kur'an'ın Anlaşılmasında Kıraat Farklılıklarının Rolü*, 117, 121-125, 126,127.

⁵⁴ Mehmet Karlı, "اثر القراءات في التفسير عند التبريزي: دراسة تحليلية", *Mütefekkir* 11/21 (15 Haziran 2024), 263-264.

⁵⁵ İbnü'l-Cezerî, *en-Neşr*, 1/28; Zürcânî, *Menâhilü'l-irfân*, 1/147; Muhammed Sâlim Muhaysin, *el-Kirâât ve eseruhâ fi ulûmi'l-Arabî* (Kahire: Mektebetü'l-Külliyâtü'l-Ezherî, 1984), 1/34.

⁵⁶ Bilindiği üzere müdrec kıraat diye nitelenen okumalar bir çeşit tefsirdir. Bunları ifade etmek üzere kullanılan müdrec kavramı kimileri araştırmacılar tarafından müdrec kıraat kimileri tarafından da müdrec rivayet diye nitelendirilmektedir. Geniş bilgi için bk. Muzaffer Ekrem Küçükturgut, *Semantik Açısından Kıraatlerde "Müdrec" Kavramı* (Karaman: Karamanoğlu Mehmetbey Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2024), 27-34.

⁵⁷ Fahd b. Abdirrahmân er-Rûmî, *Dirâsât fi 'ulûmi'l-Kur'ân'i'l-Kerîm* (Riyad: Merkezü Tefsîr li'd-Dirâsât, 2005), 96; Abdulaziz Abdulfettâh el-Kârî, *Hadîsü'l-ahrufi'seb'a* (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 2002), 42-43.

2.2.1.Fiil Çatısının Değişmesi Şeklindeki Kıraat Farklılığı

Fiilin mâlûm veya meçhul okunmasıyla oluşan kıraat farklılıkları kıraat imamları arasında oldukça yaygın bir kıraat farklılığıdır. Mesela Bakara Sûresi'nin otuz birinci âyetinde geçen وَعَلَّمَ آدَمَ الْأَسْمَاءَ وَكَأَنَّهُ ifadesindeki عَلَّمَ fiilini on kıraat imamı mâlûm sigasıyla okurken;⁵⁸ Hasan-ı Basrî, el-Yemânî ve el-Büreyrî bu fiili عَلَّمَ şeklinde meçhul sigasıyla okumuşlardır.⁵⁹ Âyette geçen fiil mâlûm okunduğunda Âdem kelimesi mefûl olur. Fiilin fâili ise Allah'a râci'/dönen müstetir هو zamiridir. Bu okuyuşa göre mana; "Allah (cc), Âdem'e bütün isimleri öğretti." şeklinde olur. Fiil meçhul okunduğunda ise Âdem (as) naibi fâil olur. Bu okuyuşa göre mana; "Bütün isimler Âdem'e öğretildi." şeklinde olur.⁶⁰

Kıraat imamları arasında yaşanan kıraat farklılıklarında çoğu zaman fiilin sadece çatısında bir değişiklik meydana gelirken bazen de fiil gâib haldeyken muhataba dönüşmektedir. Buna göre Âl-i İmrân Sûresi'nin on üçüncü âyetinde geçen يَرُؤُهُM fiilini Âsım'la birlikte sahih kıraat imamlarından İbn Kesîr, Ebû Amr, İbn Âmir, Hamza Kisâî, Halefû'l-Âşîr⁶¹ ve şâz kıraat imamlarından İbn Muhaysın, Yezîdî, A'meş ve Ebû Bekr gâib sigasıyla;⁶² Hasan-ı Basrî ise sahih kıraat imamlarından Nâfi', Ebû Ca'fer ve Ya'kûb'la birlikte muhatab sigasıyla يَرُؤُهُM şeklinde okumuşlardır.⁶³ Âsım'ın kıraatine göre يَرُؤُهُM âyetinin manası, "Onlar (kafirler), müminleri kendilerinin iki katı olarak görüyorlardı." şeklinde olur.⁶⁴ Hasan-ı Basrî'nin kıraatine göre ise; "Ey Müminler! Siz kafirleri kendilerinin iki katı olarak görürsünüz." şeklindedir.⁶⁵ Bir diğer muhtemel mana ise "Ey Kafirler! Siz müminleri kendilerinin iki katı olarak görürsünüz." şeklindedir.⁶⁶

Âsım'la Hasan-ı Basrî arasında az da olsa yaşanan kıraat farklılıklarından biri de binâ-i ma'lûm cem' mütekellim bir fiilin müfred meçhul gâib bir fiile dönüşmesidir. Mesela Fâtiha Sûresi'nin dördüncü âyetinde geçen نَعْبُدُ kelimesini sahih kıraat imamlarının tamamı cem' mütekellim mâlûm sigasıyla نَعْبُدُ şeklinde okurken; Hasan-ı Basrî, Ebû Mücellez ve Ebû Mütevekkil'le birlikte bu kelimeyi müfred gâib meçhul sigasıyla نَعْبُدُ şeklinde okumuşlardır.⁶⁷ Sahih kıraat imamlarının okuyuşuna göre âyetin manası, "Biz ancak sana ibadet ederiz." iken, Hasan-ı Basrî'nin okuyuşuna göre mana, "Ancak sana ibadet edilir." şeklindedir.⁶⁸ Kıraat ilmine göre makbul ve sahih okuyuş, cumhura göre olan kıraattir. Hasan-ı Basrî ve diğerlerinin kıraatine göre âyeti okumak ise caiz değildir.⁶⁹ Bununla birlikte ubûdiyette tevhide vurgu yapması yönüyle Hasan-ı Basrî'nin kıraatinin Âsım'ın kıraatine göre daha fasih olduğu söylenebilir. Ancak ilm-i kıraatte bir kıraatin dil ya da mana yönüyle daha fasih olup olmamasına değil, kıraatin daha sahih olup olmamasına itibar edilir.

2.2.2.İ'râbın Değişmesi Şeklindeki Ferşî Kıraat Farklılığı

Ferşu'l-hurûfla ilgili en yaygın kıraat farklılığı harekenin değişmesiyle ortaya çıkar. Yerine göre harekenin değişmesi bazen anlama etki eder bazen de etmez. Hareke değişikliği şayet kelimenin i'râbının değişmesine sebep olmuşsa bu durum çoğu zaman mananın da değişmesine sebep olur.

⁵⁸ el-Hatîb, *Mu'cemü'l-kırâât*, 1/74.

⁵⁹ İbn Hâleveyh, *Muhtasar*, 12; Esîrüddîn Muhammed b. Yûsuf el-Endelüsî Ebû Hayyân, *el-Bahrü'l-Muhît*, thk. Sıdkî Muhammed Cemîl (Beyrut: Dârü'l-Fikr, 1420/1999), 1/294.

⁶⁰ Hüseyin b. Ahmed İbn Hâleveyh, *el-Hüccce fi'l-kırâati's-seb'a*, thk. Abdü'l-Âl Sâlim Mükrim (Beyrut: Dâru's-Şurûk, 1401), 75.

⁶¹ İbnü'l-Cezerî, *en-Neşr*, 2/238.

⁶² Dimyâti, *İthâfu fudelâi'l-beşer*, 171; İbnü'l-Cezerî, *en-Neşr*, 2/238.

⁶³ el-Hatîb, *Mu'cemü'l-kırâât*, 1/453.

⁶⁴ Taberî, *Câmiu'l-beyân*, 6/233.

⁶⁵ Ebû Muhammed Abdülhak İbn Atıyye el-Endelüsî, *el-Muharraru'l-vecîz fi tefsîri'l-kitâbi'l-azîz*, thk. Abdü's-Selâm Abdü's-Şâfi (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1422), 1/407.

⁶⁶ Ebû Hayyân, *el-Bahrü'l-Muhît*, 2/411-412.

⁶⁷ Dimyâti, *İthâfu fudelâi'l-beşer*, 1/364; el-Hatîb, *Mu'cemü'l-kırâât*, 1/14.

⁶⁸ İbn Hâleveyh, *Muhtasar*, 9.

⁶⁹ Nübeyl b. Muhammed İbrahim, *İlmu'l-kırâât* (Riyad: el-Mektebetü't-Tevbe, 2000), 44.

Mesela Mâide Sûresi'nin altıncı âyetinde geçen وَأَرْجُلَكُمْ kelimesi bu kaideye uygun kıraat örneklerinden biridir. Bu kelimeyi Nâfi', İbn Âmir, Âsım'ın ikinci râvisi Hafs, Kisâi, Ya'kûb, İbn Mesud, A'meş, Ebû Bekir, İbn Abbas ج harfinin fethasıyla okumuşlardır.⁷⁰ Buna göre وَأَرْجُلَكُمْ kelimesi أَرْجُلِكُمْ kelimesine atfedilir ve mana; "Ellerinizi ve ayaklarınızı yıkayın." şeklinde olur.⁷¹ Mezkûr kelimeyi İbn Kesîr, Ebû Amr, Âsım'ın birinci râvisi Ebû Bekir Şu'be, Hamza, Ebû Ca'fer, Enes (öl. 93/711-12), İkrime, Yahya b. Vesâb, Alkama, Dahhak ise وَأَرْجُلِكُمْ şeklinde ج harfinin kesrasiyla okumuşlardır.⁷² Bu okuyuşa göre ise söz konusu kelime بَرُوسِكُمْ kelimesine atfedildiği için onun hükmüne tabidir ve ayaklar tıpkı başın mesh edilmesi gibi mesh edilir.⁷³ Hasan-ı Basrî ise bu kelimeyi أَرْجُلِكُمْ şeklinde ج harfinin dammesiyle okumuştur. Buna göre أَرْجُلِكُمْ kelimesi mübteda, haberi ise mahzuftur. Hazfedilen haberle birlikte düşünüldüğünde cümlenin takdîri واجب غَسْلُهَا وَأَرْجُلِكُمْ şeklinde olur.⁷⁴ Dolayısıyla Hasan-ı Basrî'nin kıraatine göre de ayakların yıkanması vaciptir.

2.2.3.Fiil Kalıplarının Değişmesi Şeklindeki Ferşî Kıraatler

Arapçada fiiller harf sayısına göre mücerred ve mezîd olmak üzere iki kısma ayrılır. Harflerinin tamamı aslî olan mücerred fiiller sülâsî ve rubâî olmak üzere iki şekildedir. Mezîd fiiller ise mücerred fiillere harf ilavesiyle oluşan fiillerdir. Gerek sülâsî gerekse rubâî fiillere yapılan harf ilaveleriyle birlikte rubâî, humâsî, sūdâsî şeklinde yeni fiil kalıpları oluşur ki bunun üst sınırı altıdır.⁷⁵ Sarf ilminin temel konularından biri olan bu gibi değişiklikler sadece kelimenin babının/kalıbının değişmesine değil aynı zamanda mananın da değişmesine sebep olur.⁷⁶ Öyle ki harf sayısı arttıkça çoğu zaman fiilin manasında da bir miktar değişiklik meydana gelir.

Sülâsî bir fiilin rubâî, humâsî, sūdâsî mezîd bir fiile dönüştürülerek okunması ya da mezîd bir fiilin tersi yönde sülâsî bir fiile doğru dönüştürülerek okunması kıraat imamları arasında sıklıkla görülen kıraat farklılıklarından biridir. Bu kıraat farklılıkları sahih şâz ayrımı olmaksızın bütün kıraat imamları arasında görülen bir uygulamadır. Ferşle ilgili kıraatler içinde önemli bir yekûn teşkil eden bu tarz kıraat farklılığı diğer imamlar arasında görüldüğü gibi Âsım ile Hasan-ı Basrî arasında da görülmektedir. Bu noktada pek çok örnekten söz edilebilir.⁷⁷ Bunlardan biri En'am Sûresi'nin yüz on yedinci âyetinde geçen ضَلَّ sülâsî fiilidir. Söz konusu kelimeyi sahih kıraat imamları يَضِلُّ şeklinde sülâsî bir fiil olarak okurlarken, Hasan-ı Basrî, İbn Ebi Şureyh ve Nusayr ise bu fiili يُضِلُّ şeklinde rubâî bir fiil olarak okumaktadırlar.⁷⁸ Birinci okuyuşa göre اِنَّ رَبَّكَ هُوَ اَعْلَمُ مَنْ يَضِلُّ عَنْ سَبِيلِهِ âyetinin manası "Muhakkak ki senin rabbin, kendi yolundan sapan kimseyi en iyi bilendir." şeklinde olur. Hasan-ı Basrî'nin okuyuşuna göre ise mana; "Muhakkak ki senin rabbin, (insanları) kendi yolundan saptıranı en iyi bilendir." şeklindedir.⁷⁹ Belirtmek gerekirse anlam yönüyle bu iki okuyuş arasında hiçbir çelişki yoktur. Şâz da olsa Hasan-ı Basrî'ye ait kıraat ne sahih kıraat imamlarının okuyuşuna ne de genel itibariyle Kur'an'ın ruhuna aykırıdır. Aksine âyetin anlamına genişlik kazandırmaktadır. Zira Allah Teâlâ hem yolundan sapanı hem de saptıranı bilir.

⁷⁰ Fârisî, *el-Hücce li'l-kurrâ 'i's-seb'a*, 3/214; İbnü'l-Cezerî, *en-Neşr*, 2/254.

⁷¹ Ebû Alî el-Fârisî, *el-Hucce*, 3/214-216.

⁷² Ebû Zekeriyâ Yahya b. Ziyâd b. Abdillâh el-'Absî el-Ferrâ, *Meâni'l-Kur'ân*, thk. Ahmed Yûsuf en-Necâfî vd. (Mısır: Dâru'l-Misriyye, ts.), 1/302; İbnü'l-Cezerî, *en-Neşr*, 2/254.

⁷³ İbn Hâleveyh, *el-Hücce fi'l-kirâati's-seb'a*, 129.

⁷⁴ İbn Hâleveyh, *Muhtasar*, 37; Dimyâtî, *İthâfu fudelâi'l-beşer*, 1/530-531.

⁷⁵ Abdulkâhîr el-Cürçânî, *el-Miftâh fi's-sarf* (Beyrut: Muessesetu'r-Risâle, 1987), 37-45; Bekir Yıldırım, "Nisâ Sûresinde Bir Fiilin Hem Sülâsî Mücerred Hem de Mezîd Kullanımı ve Mânâ Değişikliklerinin Analizi", *Kilis 7 Aralık Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 11/1 (30 Haziran 2024), 268; Hacı Mehmed Zihni, *el-Muntehâb ve'l-muktedâb fi kavâidi's-sarf ve'n-nahv* (İstanbul: Marifet Yayınları, ts.), 485.

⁷⁶ Muhammed İsmail, *Kavâidu's-sarf bi uslûbi'l-asr* (Mısır: Dâru'l-Menâr, 2000), 19.

⁷⁷ el-Hatîb, *Mu'cemü'l-kirâat*, 1/142, 169, 170, 278-279, 380, 482.

⁷⁸ İbn Hâleveyh, *Muhtasar*, 46.

⁷⁹ İbn Atıyye el-Endelüsî, *el-Muharraru'l-vecîz*, 2/338.

2.2.4.İsmin Müfred, Tesniye ve Cem' Olması Şeklindeki Kıraat Farklılıkları

Kıraat imamları bazen müfred bir ismi tesniye ya da cem', bazen de cem' bir ismi tesniye ya da müfred okurlar. Ferşî kıraatlerin önemli bir kısmını oluşturan bu türden kıraat farklılıkları kelimelerin anlamlarında değişikliğe sebep olsa da bu değişiklik ya hususi bir anlamın genel bir hale dönüştürülmesi ya da genel bir anlamın özelleştirilmesi gibi anlam değişikliklerine sebep olur. Kıraat imamlar arasında pek çok örneği olan bu çeşit kıraat farklılığının görüldüğü kelimelerden biri de Bakara Sûresi'nin yüz seksen dördüncü âyetinde geçen *مَسْكِين* kelimesidir. Hasan-ı Basrî bu kelimeyi Nâfi', İbn Âmir'in ikinci râvisi İbn Zekvan, Ebû Ca'fer ve Hişam gibi *مَسَاكِين* şeklinde çoğul olarak okurken; içlerinde Âsım'ın da bulunduğu diğer kıraat imamları bu kelimeyi tekil olarak okumuşlardır.⁸⁰ Kelime tekil olarak okunduğunda *مَسْكِين وَعَلِيّ الَّذِي يَطِيقُونَهُ فِدْيَةً طَعَامُ مَسْكِين* ifadesinin manası; "Oruç tutmakta zorlanan kimseler için, bir yoksulun (günlük) yiyeceği kadar bir fidye yeterlidir." şeklinde olurken; kelime çoğul olduğunda âyetin manası; "... yoksul kimselerin yiyeceği kadar bir fidye yeterlidir." şeklinde olur.⁸¹ Sahih olan bu iki kıraat mana yönüyle karşılaştırıldığında ikinci gruba ait kıraatin birinci gruba ait kıraate göre daha şamil bir mana ihtiva ettiği söylenebilir. Zira kelime tekil olduğunda fidye olarak verilecek olan yemeğin ölçüsü, bir miskin/yoksulun günlük ihtiyacı dikkate alınarak tespit edilirken, çoğul olduğunda genel itibariyle yoksul insanların ortalama ihtiyacı dikkate alınarak tespit edilmektedir. Bu da fidye olarak verilecek ölçünün belirlenmesinde daha geniş çerçevede hareket etmeyi ve daha isabetli karar vermeyi mümkün kılar. Dolayısıyla burada salt mana üzerinden hareket edilerek bir kıraat tercihinde bulunmuş olsaydı Hasan-ı Basrî'nin de içinde bulunduğu grubun kıraatini tercih etmek daha isabetli olabilirdi. Ancak kıraat ilmine göre her iki kıraatin birer âyet hükmünde olması⁸² hasebiyle hiç kimse bu kıraatlerden birini alıp diğerini almama gibi bir tasarrufa sahip değildir. Bu genel kuraldan sonra âyetten bir hüküm çıkarılacak olduğunda elbette her iki kıraatten de istifade edilir. Hatta bununla da yetinilmez, ilgili âyet, hadis, örf gibi diğer kaynaklara da müracaat edilir.

2.2.5.Müteradif Kelimelerin Kullanılması Şeklindeki Kıraat Farklılıkları

Lafızları farklı manaları aynı kelimeler için kullanılan bir sıfat olan müteradif kelimesi Arapça'da sıklıkla kullanılır.⁸³ Arap dili ve Kureyş lehçesiyle indirilen ve bu dilin bütün inceliklerini kendinde bulduran Kur'an'da müteradif kelimenin bulunup bulunmadığı ihtilafıdır. Bununla birlikte ağırlıklı görüş Kur'an'da birbirine yakın anlamlar taşıyan kelimeler kullanılmış olsa da manaları tamamen aynı olan müteradif kelimelerin kullanılmadığı yönündedir. Zira Kur'an'da ilk bakışta müteradif gibi görünen pek çok kelimedede küçük de olsa anlam farkı bulunur. Mesela Kur'an'da *الخشية, الخوف, الرعب, الفرق* gibi korku anlamına gelen sekiz farklı kelime bulunmaktadır.⁸⁴ Müteradif gibi görünen bu kelimelere her ne kadar Türkçe'ye tercüme edilirken korku manası verilse de esasında bu kelimelerin her biri mahiyet itibariyle diğerinden farklı olarak korkunun bir yönüne, bir özelliğine işaret etmektedir. Dolayısıyla bu ya da bunun gibi müteradif gibi görünen kelimeler anlam yönüyle birbirine benzese de mutlak anlamda eşit değillerdir.

Müteradif kelimelerin kullanımı meselesi Kur'an'la olduğu kadar kıraatlerle de ilişkili bir konudur. Zira yedi harf ruhsatının verilmesiyle birlikte belli bir kural dahilinde Kur'an'ın farklı lehçelere göre okunmasının önü açılınca bazı sahâbîler, Kur'an'daki bir kelimenin farklı lehçelerde bu kelimeye karşılık gelen müteradifini kullanmaya başlamışlardır. Bu noktada konuyla ilgili sınırlı sayıda

⁸⁰ Taberî, *Câmiu'l-beyân*, 2/83; Dimyâti, *İthâfu fudela'i'l-beşer*, 1/154.

⁸¹ İbn Atıyye el-Endelüsî, *el-Muharraru'l-vecîz*, 1/252-253.

⁸² el-Mekkî, *el-İbâne an Maâni'l-Kırâât*, 51; Murat Akkuş - Ramazan Aydın, "Türkiye'deki Farklı Kıraat Anlayışlarıyla İlgili Değerlendirmeler", *Mütefekkîr* 3/6 (31 Aralık 2016), 295-300.

⁸³ Muhammed Alî et-Tehânevî, *Mevsû'âtu keşşâfi istilâhâtı'l-funûni ve'l-'ulûm* (Lübnan: Mektebetu Lübnân, ts.), 1/406.

⁸⁴ Ahmet Dağ, "Kur'an'ı Kerim'de Bulunan Müteradif Kelimelerin Fark Çeşitleri Açısından Tahlil ve Tasnifi", *İslami İlimler Dergisi* 18/2 (29 Kasım 2023), 263.

bazı rivâyetlerden söz edilebilir. Mesela Bakara Sûresi'nin yirminci âyetinde geçen مَشُوا kelimesi yerine مَرُوا ya da مَصُوا kelimelerinin,⁸⁵ Cum'a Sûresi dokuzuncu âyetin geçen فَاسْعُوا kelimesi yerine فَامْضُوا kelimesinin,⁸⁶ Müzzemmil Sûresi yedinci âyetinde geçen أَقُومُ yerine أَصُوبُ ya da أَهْيَأُ kelimelerinin,⁸⁷ Kâria Sûresi beşince âyetinde geçen كَالْمُهِنِينَ yerine كَالصُّوفِ kelimesinin kullanılması⁸⁸ buna dair örneklerden bazılarıdır.

Bu gibi müteradif kullanımlar rivâyetlerde sahâbeye dayandırılrsa da bunlar kıraat değildir. Zira Hz. Peygamber'den bu özellikte bir kullanımın olduğuna dair herhangi bir sahih rivâyet mevcut değildir. Şayet Peygamber'e dayanan böyle bir sahih kıraat olsaydı bunlar ümmet tarafından bilinir ve günümüze kadar da gelirdi. Ancak bilindiği üzere sahih kıraatler içinde bu tarz müteradif kullanımlar yoktur. İkincisi sahâbeden bu gibi rivâyetler gelse de bu durum onların bu tarz müteradif kelimeleri tıpkı ملك yerine مالك gibi sahih kıraat olarak okudukları anlamına gelmez. Onlar Hz. Peygamber'den Kur'an'ı nasıl duymuşlarsa öyle okumuşlardır. Henüz daha muttali olmadıkları farklı bir kıraati duyduklarında ise bunun doğruluğunu mutlaka Resûlullah'a teyit ettirmiş ve ondan sonra kabul etmişlerdir. Bu noktada sahâbenin kullandığı müteradif kelimeleri kıraat olarak değil de bir çeşit müdrec rivayet olarak değerlendirmek daha doğru olur. Bu kanaati doğrulayan en önemli delillerden biri de içlerinde Âsım'ın da bulunduğu sahih kıraat imamlarından hiçbirinin kıraatlerinde bu türden bir okumaya yer vermemiş olmalarıdır.

Bir kelimenin yerine aynı anlama gelen müteradif bir kelimenin kullanımı ile ilgili Âsım ve Hasan-ı Basrî arasında büyük ölçüde muvafakat olsa da aynı kelime üzerinde harf değişikliği şeklinde meydana gelen kıraat farklılığı ile ilgili ise ihtilaf yaşanmıştır. Mesela Bakara Sûresi'nin on dokuzuncu âyetinde geçen الصَّوَّاعِقِ kelimesini diğer sahih kıraat imamlarıyla birlikte Âsım bu şekilde okurken Hasan-ı Basrî bu kelimeyi Temîm ve Rebîa' kabilesine mensup bazı toplulukların okuyuşuna uygun olarak ع harfi ile ق harfinin yerlerini değiştirerek الصَّوَّاعِقِ şeklinde okumuştur.⁸⁹ Yıldırım anlamına gelen bu iki kelime arasında mana yönüyle herhangi bir fark olmasa da الصَّوَّاعِقِ şeklindeki bir okuyuş Mushaf hattına uygun değildir.⁹⁰ Bu türden Mushaf hattına uygun olmayan okumaların tamamında Âsım, Hasan-ı Basrî'ye muhalefet eder. Ayrıca bu türden Mushaf hattına uymayan kıraatlerle Kur'an'ın okunması caiz değildir.

Kelime üzerindeki harf değişikliği şeklindeki kıraat farklılıkları sadece Hasan-ı Basrî gibi şâz kıraat imamları arasında değil, sahih kıraat imamları arasında da görülen bir durumdur. Mesela Bakara Sûresi'nin iki yüz elli dokuzuncu âyetinde geçen نُنشِرُهَا kelimesini sahih kıraat imamlarından İbn Âmir, Âsım, Hamza Kisâî, Halefû'l-Âşır⁹¹ ve şâz kıraat imamlarından A'meş, "düzenlemek, birleştirmek" manasına bu şekilde okumuşlar;⁹² Nâfi', İbn Kesîr, Ebû Amr, Ya'kûb, Ebû Ca'fer⁹³ ve Hasan-ı Basrî ise bu kelimeyi "bir araya getirmek, toplamak" manasına نُنشِرُهَا şeklinde okumuşlardır.⁹⁴ Bu ve buna benzer örnekler bağlamında sahih kıraatlerle şâz kıraatler arasında birbirine muhalif olan kıraat farklılıkları olduğu gibi birbiriyle uyumlu kıraat farklılıkları da bulunmaktadır

⁸⁵ İbn Hâleveyh, *Muhtasar*, 11.

⁸⁶ İbn Hâleveyh, *Muhtasar*, 157.

⁸⁷ el-Hatîb, *Mu'cemü'l-kırâât*, 10/143.

⁸⁸ Ferrâ, *Me'âni'l-Kur'ân*, 3/286; İbn Hâleveyh, *Muhtasar*, 179.

⁸⁹ Ebü'l-Kâsım Mahmûd b. Ömer b. Muhammed el-Hârizmî ez-Zemahşerî, *el-Keşşâf an hakâiki gavâmizi't-tenzîl ve uyûni'l-akâvil fi vücûhi't-te'vîl* (Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1407), 1/85; Dimyâtî, *İthâfu fudelâi'l-beşer*, 1/380.

⁹⁰ Dimyâtî, *İthâfu fudelâi'l-beşer*, 2/32; Süleyman Kılıç, *Oluşum Temsilciler ve Metodolojik Açından Basra Kıraat Ekolü* (İstanbul: Kitap Dünyası, 2024), 275.

⁹¹ Fârisî, *el-Hücce li'l-kurrâ'î's-seb'a*, 2/379.

⁹² Dimyâtî, *İthâfu fudelâi'l-beşer*, 164; el-Hatîb, *Mu'cemü'l-kırâât*, 1/371-372.

⁹³ Fârisî, *el-Hücce li'l-kurrâ'î's-seb'a*, 2/379.

⁹⁴ el-Hatîb, *Mu'cemü'l-kırâât*, 1/372; Ferrâ, *Me'âni'l-Kur'ân*, 1/173.

Sonuç

Nübüvvet dönemi da dahil olmak üzere kıraatlerle ilgili her dönemde pek çok ihtilaf yaşanmış, yaşanan her ihtilaf ise nebevî bir usûl ve yöntemle çözüme kavuşturulmuştur. Zira Hz. Peygamber bir yandan yedi harf ruhsatına göre Kur'an'ı okurken bir yandan da insanların kıraatlerle ilgili yaşayabilecekleri ihtilaflar karşısında nasıl hareket etmeleri gerektiğini söz ve uygulamalarıyla belli kurallara bağlamıştır. Bu sayede kıraatlerin korunması ve sonraki dönemlere sağlam bir şekilde aktarılmasında herhangi bir zafiyet yaşanmamıştır. Resûlullah'ın uygulamaları istikametinde hareket eden kıraat âlimleri de hem yaşadıkları dönemlerde vuku bulan ihtilaf ve çekişmeleri sonlandırmış hem de kıraatlerle ilgili birtakım düzenlemeler yapmışlardır. Emek verilerek yapılan her çalışma elbette kıraat ilminin gelişimini katkı sağlamıştır. Doğrusu Âsım ve Hasan-ı Basrî özelinde sahih ve şâz kıraatlerin ferşî farklılıklarının incelendiği bu çalışma da böyle bir gerekçeyle yapılmış ve tespit edilebildiği kadarıyla bazı sonuçlara ulaşılmıştır.

Yapılan çalışmanın giriş kısmında kıraatlerle ilgili genel bilgilere yer verildikten sonra konunun ana kavramlarından biri olan ferş kavramı üzerinde durulmuş ve ferşî kıraatler anlamla ilişkisi bakımından; anlama etki eden ve etmeyen şeklinde iki başlık şeklinde ele alınmıştır. Ferşî kıraatlerin anlama etki etmeyen örnekleri üzerinden çoğunlukla Âsım ve Hasan-ı Basrî arasında bazen de sahih kıraat imamları ile şâz kıraat imamları arasında bir karşılaştırma yapılmış ve bazı tespitlerde bulunulmuştur. Buna göre yapılan tanımlar ve belirlenen şartlara göre sahih ve şâz kıraatler teorik olarak birbirinden ayrılmış ve araya keskin bir hat çekilmiş olsa da pratikte durum böyle değildir. Zira anlama etki etmeyen ferşî kıraat farklılıklarının okunmasında hem Âsım'la Hasan-ı Basrî arasında hem de sahih ve şâz kıraat imamları arasında benzer ve farklı tercihlerin olduğu görülmüştür. İlgili başlıkta verilen örneklerde görüldüğü üzere pek çok örnekte Hasan-ı Basrî Âsım'a muvafakat etmekte, bazen Âsım'a muhalefet ederken diğer sahih kıraat imamlarına muvafakat etmektedir. Kaldı ki bu benzerlik ve farklılık sahih kıraat imamları arasında da yaşanmakta ve son derece tabî karşılanmaktadır. İki imam arasında genel tablo böyle olsa da Hasan-ı Basrî'nin bütün sahih kıraat imamlarına muhalefet ettiği nadir örnekler de vardır. Ancak kıraatlerin tamamı dikkate alındığında bu özellikteki kıraatler oldukça azdır.

Yapılan çalışmada dikkati çeken hususlardan biri de anlamla ilişkisi olmayan bazı isimlerin kıraatiyle ilgilidir. Buna göre sahih ve şâz kıraat imamları başta özel isimler olmak üzere kimi kelimeleri Kur'an'ın tamamında aynı şekilde okumuşlardır. Aslında bu durum ferşle ilgili genel kabule aykırıdır. Zira bilindiği üzere ferşle ilgili kıraatler semâîdir. Hangi kelime nasıl duyulmuşsa öyle okunur. Hiçbir şekilde kıyas yapılmaz. Ancak verilen örneklerde görüldü ki gerek kimi özel isimlerde gerekse kimi kelimelerde imamlar bir yerde söz konusu kelimeyi nasıl okumuşlarsa Kur'an'ın tamamında da aynı şekilde okumuşlardır. Bu itibarla ferşü'l-hurûfa ait kimi kelimelerde de tıpkı usûlle ilgili kıraatlerde olduğu bir çeşit kıyastan söz edilebilir ki bu durumu ferşî kıraat farklılıkları için genele aykırı, istisnai bir durum olarak değerlendirmek mümkündür.

Ferşî kıraat farklılıklarının anlama etki eden kısmına gelince bu özellikteki kıraatler ferşî kıraatlerin anlama etki etmeyen kısmına göre çok daha fazladır. Haddizatında hem sahih kıraat imamlarına hem de şâz kıraat imamlarına ait olan bu çeşit kıraat farklılıkları başta fıkıh tefsir olmak üzere dînî ilimler için önemli bir başvuru kaynağıdır. Zira bu kıraatler bazen bir ayetin hükmüne, bazen müphem bir ayetin beyanına, bazen mutlak bir ayetin takyidine ve bunun gibi daha başka hususlara etki etmektedir. Dolayısıyla ferşî kıraatlerin bu kısmı manaya etki etmesi yönüyle kıraat ilminde ayrı bir öneme sahiptir. Âsım ve Hasan-ı Basrî'nin bu özellikteki kıraatlerde yaptıkları tercihler ise - müteradif kullanımlar ayrı tutulursa- yukarıdakine benzer şekildedir. Dahası olaya sahih ve şâz kıraat imamları açısından bakıldığında da durum farklı değildir. Buna göre anlama etki eden kimi ferşî kıraatlerde nasıl sahih kıraat imamları arasında benzer ve farklı tercihler varsa yukarıda da belirtildiği üzere Hasan-ı Basrî ile Âsım arasında da kimi kıraatlerde benzerlikler kimilerinde de farklılıklar vardır. Kimi kıraatlerde ise Hasan-ı Basrî kıraat tercihinde yalnız kalmaktadır.

Sonuç olarak, mezkûr iki imamın anlamı etkileyen ferşî kıraat farklılıkları içerisinde yer alan müteradif kelime kullanımlarının iki temel kategori altında ele alınabileceği görülmüştür. Bunlar kelime üzerinde bir harf değişikliğiyle oluşan müteradif kullanımlar ile bir kelimenin yerine anlamca yakın başka bir kelimenin ikame edildiği müteradif kullanımlardır. Birinci gruba giren kullanımlar hem sahîh hem de şâz kıraat imamları arasında yaygın bir kıraat tercihi olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu çerçevede Hasan-ı Basrî'nin kimi yerlerde sahîh kıraat imamlarına muvafakat ettiği, kimi yerlerde ise onların tamamına muhalefet ettiği anlaşılmaktadır.

Buna karşılık ikinci kategoriye giren müteradif kullanımlar, sahîh kıraat imamlarının tercihleriyle herhangi bir benzerlik göstermemektedir. İncelenen örnekler, sahîh kıraat imamlarından hiçbirinin bir kelimenin yerine müteradif başka bir kelimeyi kullanmadığını ortaya koymaktadır. Bunun aksine başta Hasan-ı Basrî olmak üzere şâz kıraat imamlarının önemli bir kısmı kıraatlerinde bu tür kullanımlara yer vermiştir. Nitekim bu kıraatlerin mushaf nüshalarına dâhil edilmemiş olması, sahabenin bu okumaları Kur'an'ın tilavetinde esas alınan standart bir kıraat türü olarak değerlendirmedeğini göstermektedir. Bununla birlikte erken dönemden itibaren telif edilen kaynaklarda söz konusu okumaların "kıraat" olarak nitelendirilmesi ve özellikle şâz kıraat imamları tarafından bir tercih olarak benimsenmesi, meselenin ilmî geleneğin dışında bırakılmadığını ortaya koymaktadır.

Bu tür okumaların gerçekten "kıraat" kavramı içerisinde değerlendirilip değerlendirilemeyeceği veya onlar için daha uygun bir kavramın kullanılıp kullanılmayacağı meselesi, mevcut çalışmanın sınırlarını aşmakla birlikte, ayrıntılı bir incelemeyi hak eden müstakil bir araştırma konusudur. Bu nedenle müteradif kelime kullanımına dayalı ferşî kıraat farklılıklarının kavramsal çerçevesinin yeniden ele alınması hem kıraat ilmi hem de Kur'an'ın tarihsel okuma pratikleri açısından önemli katkılar sağlayacaktır.

Yapılan çalışmada sahîh ve şâz kıraat imamlarının kıraatleri arasında dikkate değer ölçüde benzerliklerin bulunduğu çeşitli örneklerle ortaya konulmuştur. Bu benzerliklerin şâz kıraatlere herhangi bir değer kazandırıp kazandırmayacağı meselesine gelince, mevcut literatürde bu konuda doğrudan bir değerlendirmeye rastlanmamış olması, kesin bir sonuca ulaşmayı güçleştirmektedir. Bu nedenle "evet" ya da "hayır" şeklinde kesin bir hükme varmak, mevcut verilerin sınırlarını aşabilir.

Bununla birlikte şunu ifade etmek mümkündür: Şâz kıraatlerin, sahîh kıraatlerle muvafakat eden kısmının, tamamen muhalefet eden kısmına nispetle ilmî değeri bakımından daha dikkate değer olduğu söylenebilir. Zira bu durum, ilgili okuyuşların en azından sahîh kıraat geleneğiyle belirli noktalarda ortak bir zemini paylaştığını göstermektedir. Ancak yine de bu çıkarım, nihai bir değerlendirme olarak görülemez.

Bu bağlamda, şâz kıraatlerin sahîh kıraatlerle olan ilişkisini, özellikle de muvafakat ve muhalefet düzeylerini daha kapsamlı bir şekilde analiz eden müstakil çalışmalara ihtiyaç olduğu açıktır. Böyle bir inceleme, şâz kıraatlerin ilmî değerinin ve kıraat literatürü içindeki konumunun daha sağlıklı bir biçimde belirlenmesine önemli katkılar sağlayacaktır.

Kaynakça

- Abdu'l-Ali el-Mesûl. *Mu'cemu mustalahâti'l-ilmî'l-kirâati'l-Kur'âniyye*. Kahire: Dâru's-Selâm, 2007.
- Abdulfettâh el-Kârî, Abdulaziz. *Hadîsü'l-ahrufi'seb`a*. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 2002.
- Ahmed b. Hanbel, Ebû Abdillâh Ahmed b. Muhammed b. Hanbel eş-Şeybânî el-Mervezî. *Müsnedü'l-Ahmed b. Hanbel*. thk. Ahmed Muhammed Şakir. Kahire: Daru'l-Hadis, 1416.
- Akkuş, Murat - Aydın, Ramazan. "Türkiye'deki Farklı Kıraat Anlayışlarıyla İlgili Değerlendirmeler". *Mütefekkir* 3/6 (31 Aralık 2016), 289-306. <https://doi.org/10.30523/mutefekkir.284537>

- Akyüz, Abdullah. *Şâz Kırâatler Bağlamında Muhammed b. Mahmud'un (XI/XVII. Asır) Nihâyetü Kırâati Tezkiyeti Hâfizi'l-Kur'ân Adlı Eserinin Tahlil ve Tahkiki*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2022.
- Aşvâh, Sabri. *İ'câzül-kırâati'l-Kur'âniyye*. Kahire: Mektebetü Vehbe, 1998.
- Buhârî, Ebû Abdullah Muhammed b. İsmail. *Sahîhu'l-Buhârî*. thk. Muhammed Züheyr b. Nâsır. Dımeşk: Dâru Tavki'n-Necât, 1422.
- Bulgurcu, Kahraman. "Kıraat İmamlarından Nafi', İbn Kesîr ve İbn Âmir'in Hadis Rivayetindeki Rolü". *Mütefekkir* 10/20 (15 Aralık 2023), 465-482. <https://doi.org/10.30523/mutefekkir.1405304>
- Cürcânî, Abdulkâhir. *el-Miftâh fi's-sarf*. Beyrut: Muessesetu'r-Risâle, 1987.
- Çağıl, Necdet. *Kur'an Belağati ve Fonetigi Yönünden Kırâatler*. Erzurum: Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2002.
- Çakıcı, İrfan. *Şâz Kırâatler ve Tefsire Etkisi*. Ankara: Gece Kitaplığı, 2018.
- Çetin, Abdurrahman. *Kırâatlerin Tefsire Etkisi*. İstanbul: Ensar Neşriyat, 2020.
- Çetin, Abdurrahman. *Yedi Harf ve Kırâatler*. İstanbul: Ensar Neşriyat, 2005.
- Dağ, Ahmet. "Kur'an'ı Kerim'de Bulunan Müteradif Kelimelerin Fark Çeşitleri Açısından Tahlil ve Tasnifi". *İslami İlimler Dergisi* 18/2 (29 Kasım 2023), 261-286. <https://doi.org/10.34082/islamiilimler.1411038>
- Dağ, Mehmet. *Geleneksel Kıraat Algısına Eleştirel Bir Yaklaşım*. İstanbul: İsam Yayınları, 2011.
- Dânî, Ebû Amr Osmân b. Saîd b. Osmân. *et-Teysîr fi'l-kırâ'âti's-seb'*. thk. Otto Trezel. Beyrût: Dâru'l-Kitâbi'l-'Arabî, 1984.
- Demircigil, Bayram. *Hasan-ı Basrî Kıraati ve Kur'an Tefsirine Katkısı*. Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2016.
- Dimyâtî, Şihâbüddîn Ahmed b. Muhammed b. Abdilgani el-Bennâ. *İthâfu fudelâi'l-beşer fi'l-kırââti'la arbe'ate aşer*. thk. Şa'ban Muhammed İsmail. Beyrut: Alemü'l-Kütüb, 1407.
- Ebû Alî el-Fârisî, Hasan b. Ahmed b. Abdulgaffâr. *el-Hucce li'l-kurrâi's-seb'*. thk. Bedrüddîn Kahvecî - Beşîr Cüveycâtî. Beyrût: Dâru'l-Me'mûn, 1993.
- Ebû Hayyân, Esîrüddîn Muhammed b. Yûsuf el-Endelüsî. *el-Bahrü'l-Muhît*. thk. Sıdkî Muhammed Cemîl. Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1420/1999.
- Ebû Şâme, Ebü'l-Kâsım (Ebû Muhammed) Şihâbüddîn Abdurrahmân b. İsmâîl b. İbrâhîm el-Makdisî. *el-Mürşidü'l-vecîz ilâ 'ulûmin tete'alleku bi'l-Kitâbi'l-'Azîz*. thk. Teyar Altıkulaç. Beyrût: Dâru Sâdır, 1975.
- Ebû Şâme, Ebü'l-Kâsım (Ebû Muhammed) Şihâbüddîn Abdurrahmân b. İsmâîl b. İbrâhîm el-Makdisî. *İbrâzü'l-me'ânî min Hirzi'l-Emânî*. Beyrût: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, ts.
- Fârisî, Ebû Alî Hasen b. Ahmed b. Abdilgaffâr. *el-Hüccce li'l-kurrâ'î's-seb'a*. thk. Bedreddin Kahveci – Beşîr Cüveycâtî. Dımeşk: Dâru'l-Me'mun li't-Türâs, 1404.
- Ferrâ, Ebû Zekeriyâ Yahya b. Ziyâd b. Abdillâh el-'Absî. *Me'âni'l-Kur'ân*. thk. Ahmed Yûsuf en-Necâtî vd. Mısır: Dâru'l-Misriyye, ts.
- Fırat, Yavuz. *Tecvid ve Kıraat İlmi Terimleri*. İstanbul: Haciveyizade İlim ve Kültür Vakfı, 2018.
- Hafeyân, Ahmed Mahmut Abdü's-Semî. *Eşheru'l-mustalahât fi fenni'l-edâi ve ilmi'l-kırâât*. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, ts.
- Hamîdullah, Muhammed. *İslâm Peygamberi*. çev. Salih Tuğ. İstanbul: İrfan Yayınları, 1991.
- Hatîb, Abdüllatif. *Mu'cemü'l-kırâât*. Dımeşk: Dâru Sa'dî'd-Din, 2002.
- Havuz, Hasan Hüseyin. *Usûlü ve Ferşî İhtilaflar Açısından Âsım Kıraati (Şu'be ve Hafz Rivayeti)*. Bursa: Uludağ Üniversitesi, Doktora Tezi, 2022.
- İbn Atıyye el-Endelüsî, Ebû Muhammed Abdülhak. *el-Muharraru'l-vecîz fi tefsîri'l-kitâbi'l-azîz*. thk. Abdü's-Selâm Abdü's-Şâfi. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1422.

- İbn Cinnî, Ebü'l-Feth Osmân b. Cinnî el-Mevsilî el-Bağdâdî. *el-Muhteseb fi tebyîni vucûhi şevâzzi'l-kırâati ve'l-izâhi minhâ*. thk. Ali Necdi Nasîf, Abdulfettah İsmail Şelebî. İstanbul: B.y., 1986.
- İbn Hâleveyh, Hüseyin b. Ahmed. *el-Hücce fi'l-kırâati's-seb'a*. thk. Abdü'l-Âl Sâlim Mükrim. Beyrut: Dâru'ş-Şurûk, 1401.
- İbn Hâleveyh, Hüseyin b. Ahmed. *Muhtasar fi Şevâzzi'l-Kur'ân min kitâbi'l-bedî'*. Kahire: Mektebetü'l-Mütenebbi, ts.
- İbn Kuteybe, Ebû Muhammed Abdullah b. Müslim. *Te'vîlü müşkili'l-Kur'ân*. thk. es-Seyyid Ahmed Sakr Bâzemûl. Kahire: el-Mektebetü'l-Alemiyye, 1973.
- İbn Manzûr, Muhammed b. Mükerrrem b. Alî Ebü'l-Fazl Cemâlüddîn. *Lisânü'l-Arab*. Beyrut: Dâru Sâdr, 1414.
- İbn Mücâhid, Ebû Bekr Ahmed b. Mûsâ b. el-Abbâs et-Temîmî. *Kitâbü's-seb'a fi'l-kırâat*. thk. Şevkî Dayf. Mısır: Dâru'l-Maârif, 1400.
- İbnü'l-Cezerî, Ebü'l-Hayr Şemsüddin Muhammed b. Muhammed b. Muhammed b. Alî b. Yûsuf. *en-Neşr fi'l-kırâati'l-aşr*. thk. Ali Muhammed ed-Dabbâ'. Beyrût: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, B. y., 1960.
- İbnü'l-Cezerî, Ebü'l-Hayr Şemsüddin Muhammed b. Muhammed b. Muhammed b. Alî b. Yûsuf. *Müncidü'l-mukrîn ve mürşidü't-tâlibîn*. Beyrût: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1999.
- Karaçam, İsmail. *Kur'an'ı Kerim'in Faziletleri ve Okunma Kaideleri*. İstanbul: İFAV Yayınları, 2012.
- Karataş, Şuayip. "Kâsımî'nin Mehâsinü't-Te'vîl İsimli Tefsirinin Mukaddimesinde Kıraat Olgusu". *BEÜ İlahiyat Fakültesi Dergisi* 8/1 (15 Haziran 2021), 315-337. <https://doi.org/10.33460/beuid.910934>
- Karlı, Mehmet. "أثرُ القراءات في التفسير عند التبريزي: دراسة تحليلية". *Mütefekkir* 11/21 (15 Haziran 2024), 259-280. <https://doi.org/10.30523/mutefekkir.1501743>
- Kılıç, Mehmet. *Şâz Kıraatlar Bağlamında Hasan Basrî Kıraatı ve Özellikleri*. Yalova: Yalova Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2017.
- Kılıç, Süleyman. *Oluşum Temsilciler ve Metodolojik Açından Basra Kıraat Ekolü*. İstanbul: Kitap Dünyası, 2024.
- Küçükturgut, Muzaffer Ekrem. *Semantik Açından Kıraatlerde "Müddrec" Kavramı*. Karaman: Karamanoğlu Mehmetbey Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2024.
- Maşalı, Mehmet Emin. *Tarihi ve Temel Meseleleriyle Kıraat İlmi*. Ankara: Otto Yayınları, 2016.
- Mekkî, Ebû Talib. *el-İbâne an Maâni'l-Kırâât*. Mısır: Dâru Nehda, ts.
- Muhammed İsmail. *Kavâidü's-sarf bi uslûbi'l-asr*. Mısır: Dâru'l-Menâr, 2000.
- Muhaysin, Muhammed Sâlim. *el-Kırâât ve eseruhâ fi ulûmi'l-Arabî*. Kahire: Mektebetü'l-Külliyyâti'l-Ezherî, 1984.
- Müslim b. Haccâc, Ebü'l-Hüseyn. *Sahîhu'l-Müslim*. thk. Muhammed Fuad Abdalbâkî. Beyrut: Dâru İhyâi Tûrâsi'l-Arabî, 1363.
- Nebil b. Muhammed, İbrahim Âli İsmail. *İlmü'l-Kırâât*. Riyad: Mektebetü't-Tevbe, 2000.
- Nübeyl b. Muhammed İbrahim. *İlmü'l-kırâât*. Riyad: el-Mektebetü't-Tevbe, 2000.
- Önen, Hacı. *Kıraat Tarihi ve Kıraat Farklılıklarının Kur'ân Tefsirine Etkisi*. İstanbul: Rağbet Yayınları, 2017.
- Râgıb el-İsfahânî, Ebü'l-Kâsım Hüseyin b. Muhammed b. el-Mufaddal. *el-Müfredât fi garîbi'l-Kur'ân*. thk. Saffan Adnan ed-Dâvûdî. Beyrut: Dâru'l-Kalem, 1412.
- Rûmî, Fahd b. Abdirrahmân. *Dirâsât fi `ulûmi'l-Kur'ân'i'l-Kerîm*. Riyad: Merkezü Tefsîr li'd-Dirâsât, 2005.
- Sehavî, Muhammed b. Abdirrahman. *Cemâlü'l-kurrâ ve kemâlü'l-ikrâ*. thk. Ali Hüseyin el-Bevvâb. Mekke: el-Mektebetü't-Tûras, 1987.
- Sicistânî, Ebû Dâvûd Süleymân b. el-Eş'as b. İshâk. *Sünenü Ebî Dâvud*. thk. Muhammed Muhyî'd-Dîn. Beyrut: Mektebetü'l-asriyye, ts.

- Süyûtî, Ebü'l-Faql Celâlüddîn Abdurrahmân el-Hudayrî. *el-İtkân fî ulûmi'l-Kur'ân*. thk. Şuayb el-Arnâvût. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1429.
- Taberî, Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr. *Câmiu'l-beyân an te'vîli âyi'l-Kur'ân*. thk. Ahmed Muhammed Şakir. B.y.: Müessesetü'r-Risâle, 1420.
- Tehânevî, Muhammed Alî. *Mevsû'âtu keşşâfi istilâhâtı'l-funûni ve'l-'ulûm*. Lübnan: Mektebetu Lübnân, ts.
- Uzun, Yakup. "Feth ve İmâle (Ebû Amr ed-Dânî'nin el-Feth ve'l-İmâle Adlı Eseri Bağlamında)". *Tefsir Araştırmaları Dergisi* 6/1 (30 Nisan 2022), 455-482. <https://doi.org/10.31121/tader.1032440>
- Uzun, Yakup. "Kiraat İlminde Usûl ve Ferşin İstisnaları". *Akademik Platform İslami Araştırmalar Dergisi* 9/1 (15 Nisan 2025), 66-95. <https://doi.org/10.52115/apjir.1575676>
- Ünal, Mehmet. *Kur'an'ın Anlaşılmasında Kiraat Farklılıklarının Rolü*. Ankara: Fecr Yayınları, 2005.
- Yıldırım, Bekir. "Nisâ Sûresinde Bir Fiilin Hem Sülâsî Mücerred Hem de Mezîd Kullanımı ve Mânâ Değişikliklerinin Analizi". *Kilis 7 Aralık Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 11/1 (30 Haziran 2024), 263-293. <https://doi.org/10.46353/k7auifd.1456476>
- Zeccâc, Ebû İshak İbrahim el-Bağdâdî. *Meâni'l-Kur'ân ve i'râbuhu*. thk. Abdülcelîl. Beyrut: Âlemü'l-Kütüb, 1408.
- Zemaşerî, Ebü'l-Kâsım Mahmûd b. Ömer b. Muhammed el-Hârizmî. *el-Keşşâf an hakâiki gavâmizi't-tenzîl ve uyûni'l-akâvîl fî vüçûhi't-te'vîl*. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1407.
- Zihni, Hacı Mehmed. *el-Muntehâb ve'l-muktedâb fî kavâidi's-sarf ve'n-nahv*. İstanbul: Marifet Yayınları, ts.
- Zürkânî, Muhammed Abdülazîm. *Menâhilü'l-'irfân fî 'ulûmi'l-Kur'ân*. Kâhire: Matbaatü İsâ el-Bâbî el-Halebî, ts.